

İLHAM ABBAS

ƏBƏDİ VƏTƏN

“Elm və təhsil”

Bakı - 2015

Redaktor **Əzizxan TANRIVERDİ,**

*filologiya üzrə emlər doktoru,
professor*

Məcləhətçi **Oqtay SULTANOV,**
*tarix üzrə emlər doktoru,
professor*

İlham ABBAS. Əbədi Vətən. Bakı, Elm və təhsil, 2015, səh.145.

Kitabda Azərbaycan torpaqlarının tarixin ən qədim çağlarından bəri daim bizim ulu babalarımızın – azər türklərinin Vətəni olması barədə “Qafqaz Albaniyası – türk yurdu” adlı araşdırma, həmçinin tədqiqat xarakterli məqalə və müsahibələr yer almışdır.

***QAFQAZ ALBANİYASI –
TÜRK YURDU***

“Sadval” ideoloqu Hacı Əbdürrəhimovun 1995-ci ildə Sank-Peterburqda nəşr edilmiş 600 səhifəlik “Qafqaz Albaniyası”-Ləzgistan” kitabı qəribə və gülünc bir etirafla başlayır: “Mən bu kitabı tələsik yazmışam. Ləzgilərin ağır vəziyyəti, vətənpərvərlərə atılan böhtanlar, rəsmi informasiya vasitələrinin xalqı aldatması, ləzgi problemləri ətrafında informasiya boşluğu və s. mənə bu kitabı hazırlıqsız yazmağa məcbur etdi. Heç qaralamaları oxumağa da macalım olmadı. Ümid edirəm ki, oxucular çox da tələbkar olmayacaqlar.”

Kitabın hər səhifəsindən Azərbaycan dövlətinə, Azərbaycan xalqına, türklüyə qarşı yağıdırılan amansız nifrət, barışmaz düşmənçilik hissi, tariximizin qəddarcasına saxtalaşdırılması, müəllifin arzuladığı kimi, onun yazdığı hərzə-hədyanlara, təhqirlərə, qərəzli uydurmalara baş qoşmamağa, göz yummağa imkan vermir.

“Başına gələn başmaqçı olar” – deyiblər. Vaxtilə Zorri Balayanın “Ocaq” kitabına lazımi ciddiliklə yanaşılmasının acı nəticələri hamıya bəllidir. Amma H.Əbdürrə-

himovun kitabıyla müqayisədə balayanların yazdıqları dostluq məktubu kimi görünür.

Bu kitab separatçı şüarlarla təşkil edilmiş mitinqlərdən düşmən dövlətin xüsusi xidmət idarələri ilə məxfi əməkdaşlığa və kütləvi terror aktlarına qədər “təkamül” yolu keçmiş “Sadval” təşkilatının niyyətlərini anlamaq, xalqımıza, Vətənimizə qarşı düşmənçilik mövqeyinin mahiyyətini başa düşmək üçün “əvəzsiz” mənbədir.

Azərbaycanın tam dövlət suverenliyi əldə etməsi bir sıra xarici dairələrin müəyyən mənafeləri üçün təhlükə yaratdığından ölkəmizin müstəqil mövqeyinə qarşı mümkün olan bütün vasitələrdən istifadə edilir. Ölkəmizdə yaşayan azsaylı xalqların mövcud olan və olmayan problemlərini qərəzli məqsədlərlə şişirtmək, separatçı meyilləri qızıqdırmaq yolu ilə respublikamızın ərazi bütövlüyünə qəsd etmək həmin planların tərkib hissəsidir.

H.Əbdürrəhimov kimilərin əliylə süni surətdə uydu durulan “ləzgi problemi” Azərbaycan torpaqlarının parçalanmasına yönəldilmiş böyük siyasi avantüranın növbəti mərhələsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Öhdəsinə qoyulan vəzifəni yerinə yetirmək üçün dəridən-qabıqdan çıxan H.Əbdürrəhimov ən iyrencə yalan və böhtanlardan belə çəkinmir: “...Vəziyyəti mürəkkəbləşdirən odur ki, Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanmasını qərribə şəkildə başa düşürlər. Qeyri-rəsmi və hətta rəsmi şəkildə tez-tez xatırladılır ki, Azərbaycan –

azərbaycanlılar üçündür. Bu gün müstəqil respublikaya ermənilər gərək deyil. Yəqin ki, sabah biz ləzgilər də gərək olmayacağıq. Hətta mülkiyyət haqqında qanunda da əhali özünükülərə və özgələrə bölünür. Özgələr bizik – ləzgilər”. Müasir siyasi reallıqlarla bağlı bu cür çılpaq yalanların Azərbaycan dövlətinin tolerant mövqeyinə, xalqımızın humanist xarakterinə atılan böhtanların az effektiv olacağını və asanlıqla təkzib ediləcəyini əvvəlcədən başa düşən **H.Əbdürrəhimov “Qafqaz Albaniyası-Ləzgistan” kitabı ilə qarşısına daha məkrli, strateji xarakter daşıyan bir məqsəd qoymuşdur: Azərbaycan ərazisinin tarixən indiki türkdilli Azərbaycan xalqına yox, ləzgi dilləri qrupuna daxil olan xalqlara mənsub olduğunu, indiki azərbaycanlıların bu torpaqlarda gəlmə olduqlarını “sübut etmək”. Beləliklə də, müəllif “Sadval” təşkilatının həyata keçirdiyi siyasi ekstremizm və təxribatçılıq fəaliyyətinə tarixi perspektivdə haqq qazandırmaq, nəzəri platforma hazırlamaq iddiasındadır.** Kitabın adı da, həcmnin üçdə ikidən çoxunun Şimali Azərbaycan torpaqlarının tarixinin saxtalaşdırılmasına həsr olunması da bu niyyətlərdən soraq verir.

Son 80 ildə Azərbaycan tarixinə dair yazılanların çoxu bu cəhətdən, yəni indiki Azərbaycan xalqının bu ərazilərdə aborigen olmadığını isbat etmək cəhdləri baxımından sanki bir-biri ilə bəhsə girib. Təəssüflə demək lazımdır ki, bu sırada Azərbaycan tarixçilərinin də xüsusi “xidmətləri” var. 60-70-ci illərdən başlayaraq Vətənimizin və milləti-

mizin həqiqi tarixinin öyrənilməsi üçün can yandıranlar isə özlərini “elmi həqiqət” üzərində monopoliya sahibi hesab edənlərin ciddi müqaviməti ilə üzləşirlər. Tarix yazanlar tarixi araşdıranları savadsızlıqda, diletantlıqda günahlandırırırlar. Və bu gün H.Əbdürrəhimovun kitabı meydana çıxanda aydın olur ki, Azərbaycan tarixçilərinin bir çoxunun yazdıqları düşmənin sərsəm ideyaları üçün dəstək rolunu oynayır.

Demək lazımdır ki, “sadval”çı müəllif öz sələflərinin “elmi” konsepsiyasını xeyli “inkişaf etdirmişdir”. İndiyədək ulu babalarımızın gəlmə olduğunu yazanlar, elmi vicdanlarının natəmizlik dərəcəsiindən asılı olaraq, bizim köçümüə III-IV əsrlərdən XIII əsrə qədər vaxt ayırırdılarsa, H.Əbdürrəhimov heç bir fakt və realıqla hesablaşmadan azərbaycanlıları Azərbaycan ərazisində yalnız XIX əsrin ikinci yarısından sonra kütləvi məskunlaşmış hesab edir. Bu cür ağ yalana, bu cür qara böhtana İndiyə kimi heç kəsin “cəsarəti” çatmamışdı.

Etnik mənsubluq problemini nəzərə almasaq, qeyd etmək lazımdır ki, tarixən Şimali Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş dövlət qurumlarının – Qafqaz Albaniyasının, Şirvanşahlar dövlətinin, xanlıqların ictimai və siyasi tarixi kifayət qədər əsaslı şəkildə öyrənilmişdir. Təbii ki, heç bir tarixi araşdırma aparmayan H.Əbdürrəhimov məlum fakt və hadisələri özünə lazım olan prizmadan şərh edir və tarixi hadisələrin fonunda Qafqaz Albaniyası, sonrakı dövrlərdə isə Şirvanşahlar dövləti əhalisinin istisnasız

olaraq ləzgidilli etnoslardan ibarət olduğunu, bu ərazinin və bu tarixin sahiblərinin məhz ləzgilər olduğunu iddia edərək qondarma Ləzgistan anlayışını qədim və orta əsrlər Azərbaycan dövlət qurumları ilə eyniləşdirir. Ayrı-ayrı faktlar üzrə polemikaya girişməzdən əvvəl bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, “Sadval” ideoloqlarının Dağıstanın cənub və Azərbaycanın şimal-şərq ərazilərini birləşdirərək Ləzgistan dövləti yaratmaq xülyasının əsasında Azərbaycan tarixinin saxtalaşdırılması, o cümlədən qədim Alban dövləti əhalisinin ləzgidilli olması fikrinin bir sıra tarixçi mütəxəssislərin (rus, erməni, ləzgi və təəssüf ki, həm də azərbaycanlı mütəxəssislərin) əsərlərində özünə yer tapması durur.

Buna görə də “sadval”çıların siyasi separatizminə qarşı mübarizə həmin arqumentin təkzib olunmasından, Azərbaycanın bütün ərazisinin xalqımızın əzəli torpağı – Ana Vətəni olduğunun isbat edilməsindən başlanmalıdır.

Qafqaz Albaniyasının tarixini ən qədim dövrlərdən başlayaraq “özəlləşdirən” H.Əbdürrəhimov bu ərazidə aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində aşkara çıxarılmış bütün maddi mədəniyyət abidələrini ləzgi mənşəli hesab edir. Belə bir nəticəyə gəlmək üçün onun əlində aksiom kimi dəlilsiz-sübutsuz qəbul etdiyi bir mülahizə var – ləzgidilli etnoslar bu torpağın yeganə köklü əhalisidir və indiki Azərbaycan xalqının əcdadları olmuş türk tayfaları qədim dövrdə bu ərazidə yaşamamışlar.

Tarixi faktlar isə tamam başqa şey deyir.

Əvvəlcə arxeoloji abidələr barədə. H.Əbdürrəhimovun ləzgi mədəniyyəti nümunələri kimi qələmə verməyə cəhd etdiyi arxeoloji tapıntılar əsasən Şimali Azərbaycan ərazisindəki küp və katakomba qəbirlərlə bağlıdır. Rus albanşünası K.V.Trever qeyd edir ki, küp qəbirlərlə təkcə Albaniya ərazisində yox, Naxçıvan və Axıskada da rast gəlinir. Göstərilən yerlər H.Əbdürrəhimovun ərazi iddialarından uzaqdır və deməli, küp qəbirlərin ləzgidilli etnoslara mənsubluğu qənaətini də təkzib edir.

Digər rus müəllifləri J.A. və Q.S. Fyodorovlar göstərir ki, katakomba qəbirlərin üzərində hər yerdə kurqanlara təsadüf olunur. Tədqiqatçılar həmin qəbirlərin massagetlərə və hunlara mənsub olduğunu təsdiq edirlər.

1994-cü ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan tarixi” kitabında da (redaktorlar: Z.Bünyadov, Y.Yusifov) Azərbaycanın son tunc və ilkin dəmir dövrünə (e.ə.XIV-VIII əsrlər) aid bütün arxeoloji abidələrin kurqanlarla bağlı olduğu qeyd edilir.

Kurqan mədəniyyətinin türk etnoslarına aidliyi və hətta “kurqan” sözünün bütün dünya dillərinə qədim türk dilindən keçdiyi isə bəlli bir həqiqətdir.

Azərbaycanın həm cənub, həm də şimal ərazilərində tarixin çox qədim dövrlərindən üzü bəri fasiləsiz olaraq türk tayfaları məskun olmuşlar.

Görkəmli antropoliq-alim, tarix elmləri doktoru Rəbiyyə Qasımovanın araşdırmalarına görə, həm Cənubi,

həm də Şimali Azərbaycan ərazilərində arxeoloji qazıntı-
lar nəticəsində aşkar edilmiş insan kəllə sümüyü qalıqları-
na əsasən, erkən tunc dövründən bəri bu ərazidə yaşamış
əhalinin əsasən Kaspi antropoloji tipinə aid olduğu birmə-
nalı şəkildə təsdiq olunur. Elm onu da təsdiq edir ki, Kaspi
antropoloji tipi müasir Azərbaycan türklərinin də tərkibin-
də üstünlük təşkil edir və bu gün Qafqazda, eləcə də ətraf
regionlarda yaşayan digər xalqlardan heç biri bu tipə mən-
sub deyil.

Bütün bu paleontoloji dəlillər də inkaredilməz şəkil-
də sübut edir ki, Azərbaycanın bütün ərazisində tarixin ən
qədim çağlarından bəri Azərbaycan türklərinin ulu əcdad-
ları daimi məskun olmuşlar. Türk etnosu bu torpağın yerli,
aborigen əhalisidir. Bəşəriyyət yaranandan bəri xalqımızın
ulu nəsilləri bu torpaqda törəyib, bir etnos kimi burada
formalaşib. Təbii ki, tarixin müəyyən dövrlərində, dünya-
nın hər yerində olduğu kimi, burada da miqrasiya proses-
ləri olmuş, lakin bu köçlər yerli əhalinin etnik mənsubiy-
yyətini dəyişməmişdir. Bu torpaqda dünyaya gələn insan
nəsilləri tarix boyu bir-birini əvəz etmiş, geneoloji xətt,
ulu kökə bağlılıq heç zaman kəsilməyərək bizim günlərə
qədər gəlib çatmışdır. Bu gün bu torpaqda yaşayan Azər-
baycan türkünün damarlarında bu yurdun ən qədim sakin-
lərinin qanı axır.

Akademik H.J.Marr hələ 1927-ci ildə türklərin ata
yurdunun Altayda yox, Ön Asiyada yerləşdiyini qeyd edir-
di. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Z.İ.Yampolski isbat

edir ki, e.ə. II minilliyin əvvəllərində (təxminən 3500 il bundan qabaq!) Urmiya gölü ətrafında türklər yaşamışlar. Assuriya mənbələri onları “turuklar”, yaxud “turukkilər” adlandırırlar. Onlar lullubi tayfa birləşməsinə daxil idilər. Urartu mixi yazılarında e.ə. I minilliyin başlanğıcında yənə həmin ərazidə “turixi” adlı etnosun adı çəkilir.

Yeni eranın V-VI əsrlərində Azərbaycanda məskun olan türklər barədə XI əsr müəllifi İbn Missəveyh məlumat verir. VIII əsrə aid “Moktsevali Kartlisa” adlı gürcü mənbəyində Albaniya ərazisində buntürk tayfalarının yaşadığı göstərilir.

Şimali Azərbaycan əraziləri haqqında ilk tarixi məlumat e.ə. V əsrdə yaşamış böyük yunan alimi Herodotun “Tarix” əsərindədir. H.Əbdürrəhimov yazır ki, “Herodotda alban tayfaları xatırlanmır. Albanlarla qonşu və qohum olan tayfalardan onun “Tarix”ində yalnız kaspilərin adı çəkilir.” Daha sonra qeyd edir ki, “kaspilər, bəzi alimlərin güman etdikləri kimi, izsiz-tozsuz itmədilər, sadəcə olaraq, Yunan-Roma tarixçiləri onlara yeni ad – albanlar adı verdilər.” Albanların (deməli, həm də kaspilərin) ləzgidilli etnoslar olmasına isə H.Əbdürrəhimov şübhə etmir. (Halbuki tarixdən az-çox başı çıxan hər kəs həm “kaspi”, həm də “alban” etnonimlərinin türk dilinə mənsub olduğunu yaxşı bilir.)

Herodotda, doğrudan da, albanların adı çəkilmir, yalnız kaspilərdən danışılır. E.ə. birinci əsrdə yaşamış yunan tarixçisi və coğrafiyaçısı Strabon isə artıq albanlardan

bəhs edir və göstərir ki, albanların ölkəsində Kaspiana diyarı var.

K.V.Treverin fikrincə, albanlar əvvəlcə kaspilərin tərkibində olublar, ya da albanlar elə kaspilərdir. O, həmçinin qeyd edir ki, saklarla albanlar ilk dövrdə bir ad -- kaspilər adı altında birləşmişdilər.

Qədim mənbələrdə kaspilərin yalnız Albaniya ərazisində deyil, Midiya, Atropatena və Orta Asiya ərazilərində də məskun olduqları qeyd olunur. Təkcə elə bu fakt onların ləzgidilli etnoslarla əlaqələndirilməsinin əsassızlığını sübut edir.

Kaspi etnoniminin kökündə “kas” sözü durur. Hələ vaxtilə akademik V.V.Bartold qeyd etmişdi ki, kaspi sözü kas sözünün cəm formasıdır. Görkəmli türkoloq V.V.Radlov kas-kaş-kaç komponentinin Sibir və Altayın bir çox türk etnoslarının adında iştirak etdiyini göstərir.

Kas-kaş-kaç//qas/qaş-qaş//qaz-quz-xaz elementinə (ən qədim variantı as/az) onlarla türk etnonim və toponiminin tərkibində rast gəlinir: Qaşlar, Quzğun (Xəzər dənizinin qədim adlarından biri), Kaspi, Xəzər, Qusar, Qəzvin, Qazax, Xasıllı, Qazlıq (“Dədə Qorqud”da dağ adı), Qırğız, Xakas, Quşan (Uyğurların qədim dövləti), Qafqaz, Oğuz və s. Vətənimizin adı – Azərbaycan sözü də həmin kökdən törənmişdir: az-ər.

Tarix elmləri doktoru Qiyasəddin Qeybullayev qədim mənbələrdən məlum olan kas şəxs adlarının türkmənşəli olduğunu isbat edir.

Tarixi mənbələr Qafqaz Albaniyası əhalisinin etnik mənsubiyyətə yekcins olmadığını göstərir. Strabona görə, bu ölkədə 26 dildə danışılırdı. Diqqətlə nəzərdən keçirdikdə mənbələrdə “alban” etnoniminin iki mənada işlədildiyi aydın olur: 1) Albaniyada yaşayan bütün əhalinin ümumi adı kimi; 2) burada məskunlaşmış tayfalardan birinin adı kimi. Şübhəsiz ki, həmin tayfa siyasi, iqtisadi və mədəni həyatda aparıcı rol oynadığına görə ölkə onun adı ilə adlanmışdı.

H.Əbdürrəhimovun yazdığına görə, “...Qafqaz Albaniyasının toponimikası sübut edir ki, ləzgidilli tayfalar onun bütün ərazisini tuturdular.” Bu qondarma ideyanı əsaslandırmaq üçün o, Alban toponimini misal gətirir.

Alban tayfalarının yalnız bir qismi dağstandilli ola bilərdi. Bir sıra tayfalar, o cümlədən, “alban” etnik adı daşıyan tayfa isə türkdilli idi.

Mütəxəssislər tərəfindən son dövrdə daha çox müdafiə olunan bu fikir hansı arqumentlərə əsaslanır. Alban (Alpan-Alvan) toponimik adı türk xalqlarının yaşadıkları ərazilərdə çox geniş yayılmışdır. İndiki Gürcüstan və Ermənistan ərazilərində türklərin məskun olduqları yerlərdən başqa, Cənubi və Şimali Azərbaycanın vaxtilə Albaniya ərazisinə daxil olmayan torpaqlarında da “Alban” adı daşıyan onlarla kənd və digər yer-yurd adı var. İndiki Azərbaycan Respublikasının vaxtilə Qafqaz Albaniyası ərazisinə daxil olmamış torpaqlarında da bu ad geniş yayılıb. “Alban” toponiminə Türkmənistanda da təsadüf olunur.

Əlbəttə, bu ərəzilərin hamısında nə zamansa ləzgidilli tayfaların yaşamış olduqlarını iddia etmək gülünc olardı. Hətta ləzgilərin yaşadığı ehtimal oluna biləcək ərəzilərdə belə “Alban” adı daşıyan yurd yerlərinin hamısında türkdilli əhali məskundur.

“Alban” adlı tayfalar təkcə bizdə yox, digər türk xalqları – qazaxlar, qırğızlar, özbəklər, qaraqalpaqlar, türkmənlər arasında da məlumdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, albanlar Kürdən cənubda da yaşamışlar. Lakin həmin ərəzidə nə qədimdə, nə də indi dağstandilli yer adlarına təsadüf olunmur. Albanlar ləzgidilli idilərsə, niyə cənubda da yaşadıkları yerlərə öz dillərində ad vermirdilər?

Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında alban şəxs adlarının türk mənşəli olduğu qəti şəkildə əsaslandırılır. Bir neçə nümunə: Aran, Ərnək, Əncək, Bazuk, Oroys, Asay, Manas, Aratan, Mate, Urbat, Qonaq, Kazan, Bakur, Ovxan, Savar, Tursun, Alp-Kuş, Altun-taş, Tuk-Teqin, Başar və s.

Z.İ.Yampolski Albaniya ərəzində islamaqədərki dövrdə mövcud olmuş Kültəpə, Qırx qızlar, Qara inək, Dirri baba, Qara kaha, Baba dağ, Qızıl kilsə, Taya daş, Yeddi qardaşlar, Beşik dağ, Gündoğdu baba və s. kimi pır adları çəkir. Bu adlar istisnasız olaraq türkcədir və H.Əbdürəhimovun iddia etdiyi kimi, onların sonradan yarandığını düşünmək sadələvhlik olardı. Çünki qədim pirlər insanların əski inancları ilə bağlıdır və adları da bilavasitə bu inancın məzmunundan doğur. İslamın yayılmasından

sonrakı dövrdə köhnə inancların məzmununu ifadə edən yeni adların meydana gəlməsi qeyri-mümkün idi. Deməli, türk dilində olan bu adları yerli əhali pir və ocaqlara hələ islamın qəbulundan əvvəl veribmiş.

Alban etnik adı daşıyan tayfaların türklüyündən danışıarkən bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, Albaniya dövlətinin geniş yayılmış və tarix boyu işlənmiş ikinci bir adı da var – Aran. Bu, H.Əbdürrəhimovun qeyd etdiyi kimi, sonrakı əsrlərdə meydana gəlmiş variant deyil. Aran toponimi bu ölkənin ən qədim özgür adlarından biridir. Bu ada hələ III əsr Sasani mənbələrində rast gəlinir. Ərəb mənbələrində həmişə Aran yazılır, Albaniya adı işlədilmir.

S.Aşurbəylinin fikrincə, II əsrdən başlayaraq işlənən Aran sözünə türkcədən başqa yerli dillərin heç birində rast gəlinmir. Azərbaycan dilində isə “aran” sözü bu gün də yaşayır və hətta əvvəlkindən bir qədər fərqli iki mənə daşır: 1) Ölkəmizin əsasən Kür-Araz ovalığını əhatə edən hissəsinin coğrafi adı; 2) dağlıq yer anlayışının antonimi (düzənlik) mənasında.

Bu, bir daha qədim dövrdə Albaniya (Aran) ərazisində türklərin yaşadığını, hətta əhalisinin əsas kütləsini təşkil edərək ölkəyə öz dillərində ad verdiklərini sübut edir.

Qafqaz Albaniyası əhalisinin əsasən türklərdən ibarət olduğunu təsdiq edən dəlillər istənilən qədərdir.

Görkəmli rus tarixçisi N.V.Piqulevskayanın nəşr etdirdiyi Suriya mənbələrində göstərilir ki, V-VI əsrlərdə

Albaniya ərazisində yaşayan etnoslar arasında hunlar, sarı oğurlar, bulqarlar, xəzərlər, savirlər, onoqurlar, barsillər və s. türkdilli etnoslar da var.

V əsrdə yaşamış Bizans tarixçisi savirləri “Qafqazda ən güclü xalq” adlandırır.

Digər Bizans tarixçisi Menandr yazır ki, Xosrov Ənuşirəvanın dövründə Kür-Araz ovalığında 10 min (!) savir ailəsi yaşayırdı.

Təsadüfi deyil ki, mənbələr VI əsrdə Albaniyanın qədim paytaxtı Qəbələ şəhərinin türk tayfaları tərəfindən məskunlaşdırıldığını, savirlərin mərkəzi sayıldığını və hətta Qəbələ-Suvar adlandırıldığını yazırlar. Akademik Z.Bünyadov onların Dərbənd keçidinə nəzarət etdiklərini göstərir.

Qafqaz Albaniyasının və ümumiyyətlə Azərbaycanın etnik tarixindən danışarkən Avrasiya sivilizasiyasının taleyində müstəsna rol oynamış, müxtəlif mənbələrdə skif-işquz-iskit-skit-sakat-massaget-maskut adlandırılan tayfa birləşmələrindən bəhs etməmək qeyri-mümkündür.

Q.Qeybullayevin bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşərdi: “...Skiflərin, sakların, sarmatların, massagetlərin, guşanlıların, eftalitlərin (ağ hunların) İranmənşəli sayılması və bununla da türk xalqlarının tarixi köklərinin saxtalaşdırılması, tarixdə rolunun kiçildilməsi ilk növbədə rus-sovet tarixşünashlığının “xidmətidir”.

Həmin məsələyə eyni mövqedən yanaşan Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü Mahmud İsmayıl yazır: “Sovet tarixçilik məktəbi yaranana qədər Avropa və rus tarixşünaslığında skif tayfaları tam, ya da qismən türkdilli hesab edilirdilər.”

M.İsmayıl 1993-cü ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan tarixi” kitabında bu fikri təsdiqləyən bir sıra təkzibolunmaz dəlillər gətirir.

I əsr müəllifləri Pomponi Mela və Pliniy skifləri türkdilli hesab etmişlər, V əsrdə yaşamış Zozima adlı müəllif skifləri hunlar adlandırır.

VI əsr Bizans tarixçisi Menandr yazır ki, qədimdə türkləri sak adlandırırdılar.

Həmin dövrdə yaşamış F.Simokatta da Qafqaz skiflərini türk hesab edir.

XIX əsrdə Herodotun “Tarix” əsərini rusca nəşr etdirmiş F.Q.Mişçenko və həmin əsərin ingilis nəşiri Seysin skiflərin türk olduqlarını təsdiq edirlər.

V.V.Bartold “Türkmən xalqının tarixi oçerkləri”ndə yazır ki, IX əsrin birinci yarısında Məhəmməd Xarəzmi ərəbcə coğrafiya əsərində Ptolemeyin qeyd etdiyi iki skif ölkəsindən birini “Türklər torpağı”, digərini isə “Tuquzğuzlar (doqquz oğuzlar – İ.A.) torpağı” adlandırır.

R.Q.Latam yazır ki, kuman skiflərin, massagetlər, saklar, peçeneqlər, xəzərlər, hunlar mənşə etibarilə türkdürlər. V.Millerin fikrincə, saklar adlandırılan skiflər türkdilli olmuşlar.

A.N.Bernştam skifləri hunların, hunları isə türklərin sələfi hesab edir. Onun fikrincə, istər Avropa, istərsə də Asiya hunları skif kökü üstündə qol-budaq atmışlar və bu, skifləri türk adlandırmağa əsas verir.

Rus tarixçiləri İ.V.Pyankov, V.B.Lukin və Q.A. Stratanovski massagetləri sak və türk hesab edirlər.

Məşhur Avropa alimləri H.Vamberi, Qeza, H.Şteyn, V.Tarn, B.Nibur, K.Noyman, E.Minns, H.Kothe, Quun, A.Nad və başqaları da skiflərin (sakların) türk olduğunu qeyd edirlər.

VII əsrə aid “Erməni coğrafiyası” əsərində Skifiya çarlığı “Apaxtark” kimi izah olunur.

Hindistanın böyük ictimai-siyasi xadimi Cəvahirləl Nehru “Ümumdünya tarixinə nəzər” əsərində yazır: “Saklar köçəri türk tayfalarındandır.”

V-VIII əsrlərin erməni müəllifləri Yegişe, Favstos Buzand və Gevond da V əsrdə Albaniya ərazisində hun tayfalarının olduğundan bəhs edirlər.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz Roma alimi Pliniy Dərbənd yaxınlığında yaşayan sarmatların türk olduğunu qeyd edir.

Rus alimi A.V.Qadlo “IV-X əsrlərdə Şimali Qafqazın etnik tarixi” kitabında xəzərləri skiflərdən hesab edir və fikrini xarici mənbələr əsasında isbat edir.

Görkəmli rus-sovet şərqşünası İ.M.Dyakonovun fikrincə, sakların e.ə. VI əsrdə mövcud olmuş çarlığı Sakase-

nanın ərazisi indiki Gəncə-Qazax düzənliyindən Urmiya gölüne qədər uzanırdı.

K.V.Trever Alban ittifaqına daxil olan tayfalar içərisində sakların da adını çəkir.

Sak tayfalarının Azərbaycan ərazisindəki dövlət qurumlarından biri də IV əsrdə mövcud olmuş Massaget (Maskut) çarlığı idi. Massagetlərin ərazisi Xəzər sahili ilə Dərbənddən Kür çayına qədər uzanırdı. Çarlığın paytaxtı Çola (Çora) şəhəri Samurla Dərbənd arasında (İndiki Torpaqqala xarabalığı) yerləşirdi. Bu toponimin türkcə olduğunu bir çox mütəxəssislər, o cümlədən akademik V.V.Bartold təsdiq edir.

Massagetlərin çar sülaləsi Arşaklar (Ərsaklar) idi. Alban tarixçisi Musa Kalankaytuklunun yazdığına görə, IV əsrin 30-cu illərində ölkənin çarı Sanatruk idi. Hər iki sözün türkcə olduğu izahsız da göz qabağındadır.

Sakların türk mənşəli olduğunu qeyd edərkən xatırlatmaq lazımdır ki, yakut türk xalqının özgür adı (özünü adlandırması) saxadır. Bundan başqa, xakaslarda sağay, qazaxlarda şaqqa, özbəklərdə şakay, qırğızlarda sake, türkmənlərdə şak etnonimləri mövcuddur. Saxalin adasının adı da bu sözdən törəyib.

Azərbaycan əraziisində saklarla bağlı Şəki, Zaqatala, Balasakan, Saath, Pirsaat toponimlərini göstərmək olar. Bu sırada Qarabağın daha qədim türk adı olan Arsak (Ərsak) toponimini xüsusi qeyd etmək la-

zımdır. Arşak toponimi X əsrdə uyğurlarda da olmuşdur. Çində indi də Arşak şəhəri var.

Q.Qeybullayev “Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən” kitabında Herodotun skif tayfalarından birini “jirk” adlandırdığını yazır. P.İ.Şafranik bu sözü “türk” kimi izah edir. E.Eyxvald, İ.Pototski, A.Herman və Z.Yampolski də həmin fikirlə razılaşırlar. Qədim türk tayfalarından birinin “irk” adlanması, Altayda “irkit” etnoniminin olması məlumdur. Sibirdəki İrkutsk şəhərinin adı da buradan törəyib.

Qərərsiz tarixşünaslığa məlum olan bu qədər dənılmaz faktlara baxmayaraq, H.Əbdürrəhimov Qafqaz Albaniyasının, demək olar ki, bütün əhalsinin ləzgidilli tayfalardan ibarət olduğunu iddia edir. Hərçənd ki, ləzgilərin tarixin heç bir mərhələsində “alban” etnik adı daşımamışdır. Tarixi qaynaqların heç biri Albaniya və Şirvan ərazisindən ləzgi torpağı kimi bəhs etmir, ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında onların hər hansı bir rol oynamasından danışmır. Şamaxıdan, Bakıdan, Dərbənddən, Şəkidən söhbət gedərkən çoxu ləzgiləri heç xatırlatmır da. Hətta mənbələrdə ləzgi etnonimi xatırladılsaydı belə, onu indiki ləzgi xalqına birbaşa aid etmək olmazdı. Çünki H. Əbdürrəhimovun özü də etiraf edir ki, ləzgilər Dağıstanın dağlı xalqlarının ümumi adı kimi Şərqi dillərdə (şübhəsiz ki, ilk növbədə türk dilində - İ.A.) geniş yayılmış bu etnonimlə ləzgilər özlərini yalnız XIX əsrin ortalarından sonra adlandırmağa başlamışlar.

Qədim mənbələr ləzgilərin ulu əcdadları leqlərin məskunlaşdığı ərazi olaraq yalnız Samur çayının dağlıq hissəsinin ətrafını göstərir.

1994-cü ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan tarixi” kitabının müəlliflərindən biri olan tarix elmləri doktoru, professor Yusif Yusifov yazır ki, ləzgi tayfaları erkən orta əsrlərdən başlayaraq tədricən Azərbaycanın şimal dağlıq ərazisində məskunlaşmağa başlamışlar. Azərbaycanın aran hissəsində onların məskənləri müşahidə olunmur.

H.Əbdürrəhimovun ləzgi hesab etdiyi A.A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində Bakı, Quba, Şəki ərazilərində türklük, qismən də farslıq kökündən danışır, amma ləzgilərin heç adını da çəkmir.

K.V.Trever qədim mənbələrə istinadən göstərir ki, leqlər Samur vadisində udinlərdən və albanlardan şimalda yaşayırdılar və onlardan fərqli idilər.

H.Əbdürrəhimovun başı saxta mühakimələrə o qədər qarışır ki, bəzən hətta öz qondarma məntiqinə də xilaf çıxır: “...XII əsr müəllifi Məsud ibn Namidar yazır ki, XI əsrin sonu, XII əsrin əvvəllərində Şirvan bir sıra ləzgi kəndləri ilə geniş əlaqələrə malik idi.” Deməli, Şirvan ayrıdır, ləzgi kəndləri ayrı! Buna baxmayaraq, H.Əbdürrəhimov elə həmin səhifədə Şirvanı “Ləzgistanın bir hissəsi” adlandırır.

Başqa bir yerdə yazır: “...Strabon qeyd edir ki, leqlər albanlarla amazonkalar arasında yaşayırlar.” Yəni də albanlarla leqlər fərqləndirilir.

Amazonkalar haqqında fikri davam etdirən müəllif daha sonra yazır: “Plutarxın fikrincə, amazonkalar köçəri albanların ərlərini at belində müşayiət edən arvadları olmuşlar.”

Antik yunan tarixçisinin bu qeydi gözlərimiz qarşısında açıq-aşkar türk həyat tərzinin mənzərəsini canlandırır.

Yeri gəlmişkən, aləmə bəlli həqiqətdir ki, atın əhli-ləşdirilməsini və süvariliyi, həmçinin onlarla bağlı olan müasir geyim formasını bəşər sivilizasiyasına məhz qədim türklər bəxş etmişlər. İnsanı at belində ilk dəfə görə “mədəni” avropalının heyvəti onun çaşqın təxəyyülündə mifik kentavr obrazını yaratmışdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, təəssüflə etiraf etmək lazımdır ki, H.Əbdürrəhimovun Qafqaz Albaniyasına yiyələnmək cəhdi boş yerdən yaranmayıb. Sovet tarixşünaslığında, o cümlədən bir çox Azərbaycan tarixçilərinin – xüsusən tarix elmləri doktorları İqrar Əliyev və Fəridə Məmmədovanın əsərlərində ləzgidilli xalqlar qrupuna daxil olan udinlərin Qafqaz Albaniyasının əsas yerli əhalisi və Alban mədəniyyətinin yeganə varisi olmaları ideyası böyük canfəşanlıqla müdafiə olunur.

Antik və orta əsr qaynaqlarında uti-udi-udin tayfalarının adı tez-tez çəkilir. Lakin onların etnik mənsubiyyəti və məskunlaşma arealı barədə fikirlər o qədər də mü-

bahisəsiz deyil. Son tarixi araşdırmalar göstərir ki, əslində, bir yox, iki – uti və udin etnoslarından söz açılmalıdır.

Professor Y.Yusifov udin probleminə dair mülahizələri ümumiləşdirərək yazır ki, antik mənbələrin məlumatlarına görə, udin tayfaları Albaniyadan şimal-şərqdə, Xəzər dənizinin sahilində yaşamışlar. Utilər isə həm Atropatenanın, həm də Albaniyanın ərazilərində məskun idilər. Bəzi mütəxəssislər bu etnonimləri eyniləşdirərək bir etnosun – qafqazdilli udinlərin adı kimi qəbul edirlər və beləliklə də Albaniyanın uti tayfalarının mövcudluğu şübhə altına alınır, tarixləri isə udin tarixi kimi qələmə verilir. Halbuki udinlərin Albaniya ərazisi ilə əlaqəsi qaynaqlarda təsdiq olunmur. Utilərlə udinlər dil və mənşə cəhətdən birbirinə bağlı olmayan etnoslardır.

Türkdilli etnos olan utilər Azərbaycanın ən qədim sakinlərindəndir. Bu tayfaların bir qismi sonralar şimala doğru hərəkət etmiş və utiqur adıyla (V.V.Bartolda görə, qur-qədim türkcə tayfa, xalq deməkdir) hun tayfa birləşməsinə daxil olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, uti və udin etnonimləri qədim mənbələrdə də tez-tez qarışdırılır, ancaq indikindən fərqli olaraq, çox zaman hər ikisi məhz türk tayfasının adı kimi işlədilir.

“Erməni coğrafiyası” adlı əsərdə Albaniyanın Xəzər-sahili əraziləri skif torpaqları adlandırılır və göstərilir ki, burada türklər yaşayır. Buradakı türk xalqları sırasında udinlərin də adı çəkilir.

XVII əsrdə Sibirdə - indiki Krasnoyarsk diyarı ərazisində udin adlı türkdilli etnik qrupun yaşadığı göstərilir. Həmin ərazidən axan Uda çayının və indiki Nijneudinsk şəhərinin adı həmin sözdən yaranıb.

Bu məsələni ətraflı araşdırmış Q.Qeybullayevin qeydləri maraqlı doğurur. Onun yazdığına görə, Pliniy udinləri skif tayfalarından biri hesab edir. Eyni fikri Ptolomey və IV-V əsr Bizans müəllifləri də təkrar edirlər.

XI əsr tarixçisi Rəşidəddin monqollarda utiut adlı tayfanın olduğunu göstərir (-ut monqol dilində cəm şəkilçisidir – İ.A.).

XVIII əsrdə Azərbaycanın Şahsevən tayfa birləşməsinin bir qolu Udulu adlanırdı. Bu adda kənd Şirvan ərazisində bu gün də mövcuddur. Zəngəzurda isə Urud və Ağud adlı qədim türk kəndləri var.

Deyənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Qafqaz Albaniyasının yerli sakinlərindən olan uti-udin tayfalarının birmənalı şəkildə qafqazdilli hesab edilməsi yanlış fikirdir və tarixə bu adla düşmüş etnosların türkdilli olması ehtimalı daha çoxdur.

Ümumiyyətlə, H.Əbdürrəhimov Qafqaz Albaniyasında baş verən miqrasiya proseslərini, ölkənin etnik mənzərəsini araşdırmaqdan, ərəb işğalı və Albaniyanın dövlət qurumu kimi süqutu dövründə baş verən hadisələri geniş şərh etməkdən yan keçir. Səbəbi, əlbəttə, aydındır.

Gerçəkliyin real mənzərəsi qondarma “Albaniya-Ləzgistan” modelinə uyğun gəlmir.

H.Əbdürrəhimov M.İlixovdan sitat gətirərək yazır: “Bizim eranın ilk əsrlərində Albaniya ərazisinə şimaldan köçərilər soxuldular. (“Türk” sözünü işlətməkdən necə də qorxur! – İ.A.) Onların bir qismi Şərqi Zaqafqaziyanın daimi sakinlərinə çevrildilər və Qafqaz Albaniyasının qədim əhalisi arasında yaşamağa başladılar. Antik müəlliflər onlarla Albaniyanın qədim əhalisi arasında fərq görmürdülər. Buna görə də aborigen alban tayfalarının adlarının skiflərlə, sarmatlarla, hunlarla, xəzərlərlə bir sırada çəkilməsi ilə razılaşmamaq olmaz. Lakin qəti şəkildə demək lazımdır ki, bütün bu gəlmə elementlər Qafqaz dağlıları tipini əvəz edə bilməlidir.”

Əslində isə, vəziyyət tamam başqa cür idi. Antik müəlliflərin gəlmələrlə yerli əhali arasında fərq görməməsinin səbəbi hər biri imperiyalar yaratmış bu nəhəng etnosların azsaylı “Qafqaz dağlıları” arasında əriyib itməsi yox, yerlilərlə gəlmələr arasında fərqi, doğrudan da, olmaması idi. Çünki həm qədim yerli əhalinin, həm də köçüb gələnlərin böyük əksəriyyətini türklər təşkil edirdi.

Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq Azərbaycanda qədim dövrlərdən mövcud olan türk etnik komponenti daha da güclənməyə başlayır. Hunların, peçeneqlərin, kəngərlərin, sabirlərin, oğuzların, xəzərlərin fasiləsiz köçləri və yerli türklərlə qaynayıb-qarışması nəticəsində erkən orta əsrlərdə türkdilli əhali ölkədə mütləq çoxluq qazanır.

VI-VII əsrlərin real tarixi mənzərəsinin izlərini qoruyub saxlamış “Kitabi-Dədə Qorqud”da təsvir olu-

nan Oğuz elinin coğrafi parametrləri Qafqaz Albaniyası ilə tam üst-üstə düşür və eposun məzmununda həmin dövrdə cərəyan edən tarixi proseslər çox dəqiq ifadəsini tapmışdır. Əsər indiki Azərbaycan ərazilərinə sahib olmaq uğrunda yerli xristian-qıpçaq türklərlə gəlmə müsəlman-oğuz türklər arasında gedən mübarizədən bəhs edir. Ləzgilərin adı isə heç qonşu xalq kimi də çəkilmir. Heç şübhəsiz ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” bugünkü siyasi-etnik konyukturaların fəvqündə duran bir əsərdir və orada yazılanlar obyektiv tarixi həqiqətləri əks etdirmək baxımından daha mötəbər mənbə sayılmalıdır.

VII əsrə aid ərəb qaynağında Azərbaycanla bağlı maraqlı bir məlumat var: Beşinci ərəb xəlifəsi I Müaviyə (611-680) öz müşaviri Übeyd ibn Şəriyyə ilə söhbətində soruşur: “...Sən Allah, Azərbaycan haqqında əlaqəniz, təlaşınız və xatirəniz nədir?”

– Ora türk torpağıdır. Onlar oraya cəmləşərək bir-biri ilə qarışmış və təkmilləşmişlər.”

Azərbaycanı türk soyunun mərkəzi və yetkinləşmə məkanı kimi nişan verən bu ifadə ölkədə türk etnosunun və türk dilinin hələ ərəblərin basqımından əvvəl tam heqemonluq qazandığını sübut edir.

Böyük ərəb tarixçisi Təbəri ərəblərin 707-708 və 709-710-cu illərdə Dərbənd üzərinə yürüşünü təsvir edərkən türklərə qarşı hücumdan və türklərlə vuruşmadan da-

nışır. Təbərində və başqa ərəb mənbələrində bu torpağın sakinləri kimi ləzgilər haqqında bir kəlmə də deyilmir.

XII əsr Suriya tarixçisi Mixail ərəblərin Albaniyaya hücumu barədə yazır: “728-ci ildə Məsləmə böyük bir qoşunla türk ölkəsinə soxuldu.”

Azərbaycanın bütün ərazisində, o cümlədən ərəb işğalından sonra süqut etmiş Albaniya dövləti hüduurlarında etnik mənzərə islamlaşmadan sonra da dəyişmədi. İstilanın ilk dövrlərində Azərbaycan torpaqlarında ərəblərlə türk xəzərlər arasında uzun sürən qanlı müharibələr gedirdi. İşğalçılar mövqelərini gücləndirmək məqsədilə buraya ərəb qəbilələrini köçürməyə başladılar. Aran ərazisində ərəb əhalisinin köçürülməsi dolayısı ilə sübut edir ki, yerli əhali xəzərlərə qarşı müharibədə ərəblərə dəyər durmurdu. Əgər, tarix kitablarında yazıldığı kimi, yerli əhali xəzərlərə işğalçı gözü ilə baxsaydı, belə olmazdı. Əksinə, Azərbaycan ərazisində ərəb işğalına və ekspansiyasına qarşı əsas mübarizəni yerli əhali ilə dilbir, qanbir olan xəzər türkləri aparırdılar.

Azərbaycan ərazisinə köçürülmüş ərəb qəbilələri tezliklə yerli əhali tərəfindən assimilə olundu. Şimali Azərbaycanda ərəb köçürmələrinin izlərini saxlayan xeyli toponim – kənd adı var: Ərəbli, Ərəbdəhnə, Ərəbhacı, Ərəblər, Ərəbuşağı, Ərəbqədim, Ərəbşamlı, Ərəbşahverdi, Ərəbqiyaslı, Ərəbçəltikli, Ərəbsarvan, Ərəbcəbirli, Ərəbqardaşxan, Ərəbqardaşbəyli və s. Akademik Z.Bünyadovun fikrincə, gəlmə ərəblər təxminən yüz il sonra assimil-

yasiyaya uğrayıblar: "...Azərbaycandakı ərəblər tədriclə ana dili və adətlərini unudub yerli türk əhalinin dilində danışmağa keçdilər, onların həyat tərzini qəbul etdilər."

VIII-IX əsrlərdə ərəblərin tam siyasi və inzibati hegemonluğunu nəzərə alsaq, təsəvvür edə bilərik ki, yerli türk əhali mədəni səviyyə və say cəhətdən nə qədər üstün olmalı idi ki, onları assimile edə bilsin. Yuxarıda göstərdiyimiz yer adları yalnız ərəblər hələ assimile olunmamış yarana bilərdi. Əks halda bu adlarda "ərəb" komponenti işlənməzdi. Lakin qrammatik xarakterinə görə bu toponimlərin hamısı türkcədir. Deməli, H.Əbdürrəhimovun əsassız iddialarının ziddinə olaraq, türkdili VIII-IX əsrlərdə Azərbaycan ərazisində nəinki mövcud idi, hətta hakim siyasi və dini ideologiyanın şəriksiz ifadəçisi olan bir dili öz içərisində əritmək qədər böyük gücə və enerjiyə malik idi.

Son dövrün tədqiqatlarına qədər Azərbaycan tarixçiliyində hökm sürən konsepsiyaya görə, Şimali Azərbaycanın yerli əhalsininin Qafqaz sistemli dili yalnız XI əsrdən sonra – səlcuq istilası dövründə türkləşdirilmişdir. Hətta Azərbaycanın XI əsrə qədərki etnik tarixinə göz yumsaq belə, bu hökm ən elementar məntiqi tələblərə cavab vermir. Əgər Azərbaycan əhalisini səlcuqlar türkləşdirmişdilər, eyni aqibət İran əhalisinin başına niyə gəlməmişdi? Axı səlcuqlar oranı daha əvvəl işğal etmiş, daha çox əsarətdə saxlamışdılar. Necə olmuşdu ki, səlcuqlar İran hakimiyyətində öz dillərini unudub fars dilini saray səviyyə-

sində işlədirdilər, amma Azərbaycanda sayca yerli əhali-dən qat-qat az olduqları halda onların dilini assimilə edirdilər? Əgər ümumxalq Azərbaycan dili Qafqaz dillərindən sonra təşəkkül tapmışdısa, niyə o dillərin heç olmasa beş-altı elementi Azərbaycan dilinə keçməmişdi, əksinə, regionun başqa dillərinə türk dili bu qədər güclü təsir göstərmişdi?

Filologiya elmləri doktoru Tofiq Hacıyev tamamilə haqlı olaraq göstərir ki, alban dili qeyri-türk sistemli dil olaraq türk dili tərəfindən assimilə edilsəydi, Azərbaycan dilində həmin dilin hansısa nişanələri mütləq qalardı. Bu, dillərin inkişafının obyektiv və pozulmaz qanunauyğunluğudur.

Əgər alban adı daşıyan etnos qafqazdilli olsaydı, türklər içərisində belə tezliklə və belə asanlıqla əriməz, digər qafqazdilli xalqlar – udinlər, saxurlar, qızlar, xınalıqlar, lap elə ləzgilər kimi indiyəcən qalardı.

Azərbaycan dili XI əsrdən sonra formalaşsaydı, onda gəlmə ərəblərin dilini türk dili yox, hansısa başqa bir “yerli dil” assimilə edərdi.

Azərbaycana gələn oğuz-səlcuqlarla yerli əhalinin dili bir-birinə yad olsaydı, qovuşma prosesi belə tez və təmiz şəkildə baş verə bilməzdi. Yalnız eyni köklü dillərin vahid ümumxalq dili formasında bu cür sürətlə qovuşması mümkündür.

Filologiya elmləri doktoru Nizami Xudiyevin belə bir fikri şəksiz həqiqətdir ki, yalnız XI-XII əsrlərdə forma-

laşmış bir dil artıq XIII əsrdə o cür yüksək səviyyəli yazılı ədəbi-bədii nümunələr verə bilməzdi.

Azərbaycan əhalisinin sonradan türkləşməsi ideyasının tərəfdarları izah edə bilmirlər ki, Azərbaycanın iki hissəsinin müxtəlif dilli (guya Şimalda Qafqaz, Cənubda İran dilli) yerli əhalisi necə oldu ki, eyni bir dövrdə və belə bir qısa vaxtda türkcə danışmağa keçdi. Necə oldu ki, qədim və zəngin tarixi, dövlətçilik ənənələri, yazı mədəniyyəti olan bu xalqlar azsaylı “türk elementini” öz içərilərində əridə bilmədilər, əksinə, özləri belə asanlıqla assimilə olundular? Necə oldu ki, uzun müddət yazılı ədəbi dil funksiyasını yerinə yetirən fars dili, hakim ideologiyanın, dinin və elmin daşıyıcısı olan ərəb dili yerli dili assimilə edə bilmədi, ancaq “vəhşi” türklərin bütün bu imkanlardan məhrum olan dili asanlıqla etdi?

Bütün bu sualların yalnız bir cavabı var: Azərbaycanın hər iki hissəsində ta qədimdən zamanlardan bəri yaşayan yerli əhalinin böyük əksəriyyəti ilə gəlmə türklər eyni dildə danışdırlar və ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması üçün heç bir türkləşmə prosesinə ehtiyac yox idi.

Azərbaycanın hər iki hissəsinin etnik tərkibcə eynicinsli olmasını tədqiqatçılar dənə-dənə qeyd edirlər. Bu fikri ölkənin hər iki hissəsində eyni türk etnoslarının (skiflər, saklar, kaspilər, albanlar, qarqarlar, hunlar, savirlər, bulqarlar və s.) yaşaması və eyni tərkibli toponimlərin yayılması faktı da təsdiq edir.

T.Hacıyevin, Y.Yusifovun, N.Cəfərovun və başqa mütəxəssislərin əsərlərində ifadə olunmuş mülahizələr səlcuqların gəlişindən sonra Azərbaycanda baş verən etno-lingvistik proseslərə tam aydınlıq gətirir: həmin dövrdə yerli əhalinin qeyri-türk sistemli dilinin türkləşməsi baş verməmiş, sadəcə olaraq, yerli xalqın qıpçaq əsilli qədim türk dilinin oğuzlaşması prosesi sürətlənmişdir.

510-cu ildə Sasanilər Massaget çarlığını məhv etdikdən sonra Şabranla Gilgilçay arasında kiçik Şirvanşahlar dövləti meydana gəlmişdi.

Ərəb işğalından və Qafqaz Albaniyası dövlət qurumu kimi tarix səhnəsindən silindikdən sonra Xəlifəliyin tabeliyində mərkəzi Gəncə (sonra Bərdə) olan Aran vilayəti ilə yanaşı Şimali Azərbaycanın qalan torpaqları əsasən Şirvanşahların idarəsi altına düşdü. IX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Şirvanın hakim sülaləsi ərəb mənşəli Məzyədilər (yaxud Şeybanilər) idi. Şirvanın bu sülalədən ilk hökmdarı (məliki) Heysəm ibn Xalid olmuşdu. O, xəlifənin Azərbaycandakı valisi, Bərdədə vəfat etmiş Yəzid ibn Məzyədın nəvəsi idi. İbn Məzyəd ərəblərin Şeybani qəbiləsindən idi – sülalənin adı da buradan götürülmüşdü. Şirvan hakimləri Bərdədə oturan ərəb canişininə tabe idilər.

H.Əbdürrəhimov, əlbəttə ki, bu reallıqlarla hesablaşmır. Ərəb işğalı dövründən və ondan sonrakı əsrlərdən bəhs edəndə də Albaniya dövlətinin adını çəkir. Ölkənin yerli əhalisi kimi yenə yalnız ləzgilərdən danışır. Hərçənd

ki, 732-ci ildən sonra ərəblərin Aran və Şirvanda canişini olan Mərvanın Samurla Şabran arasındakı əraziyə xəzərlərdən 40 min adam köçürdüyü məlumdur. Bu sayın VIII əsr üçün necə böyük ədəd olduğunu izah etməyə, yəqin ki, ehtiyac yoxdur, həm də bu miqrasiya H.Əbdürrəhmanovun “ləzgi torpaqları” deyə təqdim etdiyi əsas ərazidə baş vermişdi.

XI əsrdə İran və Azərbaycanın bütün torpaqları Səlcuq türk tayfaları tərəfindən işğal olundu. Lakin H.Əbdürrəhimovun yazdığına görə, səlcuqlar guya “...Albaniyanın yalnız Gəncə ilə bağlı ərazilərini tutdular və bu ərazi bir müddət səlcuqların hakimiyyətində qaldı. Qafqaz Albaniyasının qalan ərazisi isə səlcuqlardan azad idi. Yalnız arasına basqınlara məruz qalırdı.” Əvvəla, XI-XII əsrlərdə artıq Qafqaz Albaniyasında danışmaq cəfəngiyyatdır, ikincisi “sadval”çı müəllif yaxasını səlcuqlardan yan çəkməklə Azərbaycan ərazisində türk dövlətçilik və hakimiyyət ənənələrini danmağa çalışır; üçüncüsü, ləzgi etnosuna heç bir dəxli olmayan, əvvəl ərəb, sonra fars mənşəli (1027-ci ildən Kəsrənilər sülaləsi) Şirvan hökmdarları tarixləri boyu çox nadir hallarda tam müstəqil siyasət yeritmiş, əsasən Azərbaycanın türk hakim sülalələrindən asılı vəziyyətdə olmuşdular.

Hələ IX əsrin axırlarında – Məzyədilər dövründə Şirvanşahlar əvvəlcə Sacilər, sonra isə Salarilər dövlətinə tabe idilər. Bu türk sülalələri mərkəzi Cənubi Azərbaycanda yerləşən qüdrətli dövlətlər yaratmışdılar. Azərbaycan

torpaqlarını ilk dəfə vahid dövlət halında birləşdirən Yusif ibn Əbu-s-Sac olmuşdu.

Həmin dövrdə ölkənin ictimai-siyasi həyatında ləzgilərin rolu barədə H.Əbdürrəhimovun özünün verdiyi məlumata nə isə əlavə etməyə ehtiyac görmürük. O yazır: “...880,909,910-cu illərdə rusların Xəzər sahillərinə talançılıq yürüşləri olmuşdu. 913-914 və 943-944-cü illərdəki yürüşlər daha mühüm idi. Bu yürüşlər zamanı ruslar təkcə talançılıq məqsədi güdmür, həm də öz hakimiyyətlərinin tanınmasını tələb edirdilər.

943-944-cü illərdə Bərdə üzərinə yürüşdə ləzgilər də iştirak edirdilər. Ruslar bütün qənimətləri onlarla yarı bölürdülər.”

Ölkənin sahibi olan bir etnosun talançılara qoşulub paytaxt üzərinə yürüş etməsi və düşmənlərlə qənimət bölüşdürməsi, daha doğrusu, düşməənə bələdçilik edib, əvəzində qənimət payı alması hətta spesifik “sədval”çı məntiqi ilə də izah oluna bilməz. Sadəcə olaraq, kitabını nəşr etmiş ruslara yaltaqlanmaq fürsətini əldən vermək istəməyən H.Əbdürrəhimovun bütün söylərinə baxmayaraq, tarixi həqiqət hətta onun kitabında da gez-tez üzə çıxır.

Azərbaycana yürüş edən səlcuqlar əhalinin mütləq çoxluğunu təşkil edən yerli türklərlə etnik cəhətdən yaxın olduqlarına görə ciddi müqavimətlə üzləşmədilər. Eyni zamanda səlcuqların hakimiyyəti dövründə Azərbaycana türk tayfalarının yeni axını baş verdi.

Səlcuq hökmdarı Sultan Məlik Şahın dövründə (1110-1116) Şirvan səlcuqlardan tam asılı vəziyyətə düşdü və onların vassalına çevrildi. Şirvanda kəsilən pulların üzərində Şirvanşahdan əvvəl səlcuq sultanının adı yazılırdı. Hətta şirvanşah titulu ləğv edildi və ölkənin hökmdarı məlik adlanmağa başladı.

Sultan Səncərin dövründə (1118-1157) Səlcuq dövləti tənəzzülə uğradı və parçalandı. Azərbaycan torpaqları İraq sultanlığının tərkibində idi. Sultan yalnız formal hökmdar sayılırdı və 1136-cı ildən İraq sultanlığını faktik olaraq Azərbaycan Atabəyləri – Şəmsədin Eldəniz, sonra isə onun varisləri idarə edirdilər. (H.Əbdürrəhimov Şəmsəddin Eldənizi “qıpçaq” adlandırılır.)

Z.Bünyadovun yazdığına görə “...Atabəy Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti altında olan ərazilər Qafqaz dağlarından İran körfəzinədək uzanırdı.” Atabəylərdən asılı olan ərazilər sırasında akademik Şirvanın da adını çəkir.

1190-cı ildə Qızıl Arslan Şamaxını tutur və Şirvanşahların Atabəylərdən asılılığı daha da güclənir.

1192-ci ildə, Əbu Bəkrin atabəyliyi dövründə qardaşları Qutluğ İncə və Əmiran Ömər qiyam qaldırırlar. Məğlub olduqdan sonra Qutluğ İncə Xarəzmə, Əmiran Ömər isə Şirvana qaçdı. Həmin dövrdə Gürcüstandan asılı vəziyyətdə olan Şirvanşah I Axsitan qızını Əmiran Ömərə əvə verdi və gürcü qoşununun köməyi ilə onu Gəncədə

taxta oturtdu. Lakin tezliklə Əbu Bəkr öz hakimiyyətini bərpa etdi və Əmiran Ömər öldürüldü.

Ümumiyyətlə, bütün XII əsr boyu və XIII əsrin ilk rübündə Şirvanşahlar dövləti ya Səlcuq sultanlığından, ya Kartli çarlığından, ya da Azərbaycan Atabəylərindən asılı olmuşdu. XII əsrdə Şirvanın fars sülaləsindən olan şahlarının rəsmi titullarında xaqan sözü də işlənirdi. Bu, Şirvanda türk faktorunun nə qədər güclü olduğunu bir daha sübut edir. Həmin dövrdə Şirvanşahlar sarayında yaşayaraq şeirlərini fars dilində yazan böyük şairimizin şahın şərəfinə məhz Xaqani təxəllüsünü götürməsi də çox şeydən soraq verir.

1225-ci ildə Azərbaycan monqol istilasının nəticəsində öz ölkəsində hakimiyyəti itirmiş Xarəzmşah Cəlaləddinin hücumuna məruz qaldı. Atabəylər dövləti süqut etdi, Şirvanşahlar dövləti isə ildə yüz min dinar xərac verməklə Cəlaləddinin hökmdarlığını qəbul etdi.

Cəlaləddinin Şirvana hücumu barədə H.Əbdürrəhimov yazır: "...Qıpçaqlar (?) Şirvan istiqamətinə getdilər, sonra Lakz ölkəsinə keçdilər." (Deməli, Lakz ölkəsi (Ləzgistan) nəinki Qafqaz Albaniyası, heç Şirvan da deyil! – İ.A.)

XIII əsrin otuzuncu illərində Azərbaycan monqollar tərəfindən işğal olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, monqol hakim dairələrinin, xüsusən də qoşun kütləsinin əksəriyyətini türk tayfaları təşkil edirdi və bu hadisələr Azərbaycanda türk özəyini daha da möhkəmləndirdi. H.Əbdürrəhimo-

vun fikrincə, “...Ləzgistanda məskunlaşmış türk-monqol tayfaları yerli əhali tərəfindən assimilə olunaraq əvvəlki xüsusiyyətlərini itirdilər.” Şübhəsiz ki, “yerli əhali” deyərəkən o, ləzgidilli etnosları nəzərdə tutur. Ancaq bütün faktlar, ilk növbədə, dil faktları bu tezisə tam ziddindir.

XIII əsr müəllifi Şihabəddin Nəsevî yazır ki, Arandakı türkləri bir yerə toplusaydılar, qarışqa yığnağını xatırladardı.

1258-ci ildə monqol şahzadəsi Hülaki xan Bağdadı tutduqdan sonra beşinci monqol ulusu – Hülakular (Elxanilər) dövləti meydana gəldi. Azərbaycan həm ərazi, həm də siyasi-inzibati cəhətdən bu dövlətin əsasını təşkil edirdi. Təbriz dövlətin paytaxtı idi.

Şirvanşahlar dövləti formal mövcudluğunu saxlasada, Hülakulardan asılı vəziyyətdə idi. Hülaku şahzadəsi Yuşumut Azərbaycan əraziləri Muğan, Şirvan və Dərbəndi birləşdirən əyalətin hakimi təyin olundu.

Yalnız 1338-ci ildə – Elxanilər dövlətinin süqutundan sonra Şirvanşahlar müstəqillik əldə etdilər. Lakin bu, uzun çəkmədi. Elxanilər dövlətinin, demək olar ki, bütün torpaqlarını öz əlində cəmləşdirən yeni Cəlairi dövlətinin hökmdarı Şeyx Uveys 1367-ci ildə Şirvana qoşun yeritdi. Şirvanşah Kavus təslim oldu. Üç aylıq, həbsdən sonra o, Şeyx Üveys tərəfindən yenidən Şirvana hakim təyin edildi və Cəlairilərdən tam asılılığını qəbul etdi.

1382-ci ildə saray çevrilişi nəticəsində Şirvanşahlar dövlətində Kəsraniilər sülaləsinin hakimiyyəti sona yetdi.

Və Dərbəndilər sülaləsinin başlanğıcını qoymuş I İbrahim hakimiyyətə gətirildi. H.Əbdürrəhimovun “ləzgi tərbiyəsi görmüş” deyə təqdim etdiyi I İbrahim Kəsrənilərin yaxın qohumu idi. Son dərəcə mürəkkəb tarixi şəraitdə ağıllı və qətiyyətli siyasət yürütməsi onun H.Əbdürrəhimovun güman etdiyindən daha mükəmməl tərbiyə aldığı göstərir. Ulu babalarının mənşəcə fars olmasına baxmayaraq, artıq çoxdan türkləşmiş bir nəslin nümayəndəsi olan İbrahim şah tarix səhnəsində məhz Azərbaycan hökmdarı kimi çıxış edirdi.

Şirvanın müstəqilliyini təmin etməyə can atam I İbrahim Əmir Teymura qarşı durmağın mənasızlığını başa düşərək, asılı tərəf kimi onunla ittifaqa girdi. 1405-ci ildə Teymurun ölümündən sonra I İbrahim müstəqil siyasət yürütməyə və Azərbaycana birləşdirmək uğrunda mübarizəyə başladı. 1406-cı ildə Təbrizi tutdu, lakin tezliklə Qaraqoyunlu Qara Yusiflə Cəlairi Sultan Əhmədin birləşmiş qüvvələrinin təzyiqi ilə şəhəri tərk etməli oldu. 1412-ci ildə I İbrahim Qaraqoyunlularla döyüşdə məğlub oldu və əsir alındı. Yalnız Qara Yusifə itaət etmək şərti ilə Şirvanı idarə etmək hüququnu geri qaytardı. 1417-ci ildə I İbrahimin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn oğlu I Xəlilullah Qaraqoyunlulara tabe olmaqdan imtina etdi və onların əleyhinə Əmir Teymurun Orta Asiyada hökmdarlıq edən oğlu Şahruxla ittifaq bağladı. Təxminən otuz il davam edən müharibələr nəticəsində Qaraqoyunlu dövləti Teymurilərdən asılı vəziyyətə düşdü və bu, Şahruxun ölümünə

qədər (1447) davam etdi. Bundan sonra Azərbaycan tarixində baş verən hadisələr bilavasitə Səfəvi sülaləsi nümayəndələrinin adı ilə bağlıdır. Şeyx Cüneydin dövründən başlayaraq Ərdəbil şeyxləri ölkənin siyasi həyatında fəal rol oynamağa başladılar. Şeyx Cüneyd Ağqoyunluların başçısı Uzun Həsənin bacısı Xədicə bəyimlə evlənmişdi və Şeyxin 1460-cı ildə Şirvan üzərinə yürüşü, təbii ki, Ağqoyunlular tərəfindən dəstəklənirdi. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şahın qoşunu isə Şirvanşah Xəlilullahın tərəfində vuruşurdu.

Şeyx Cüneyd öldürüldükdən sonra onun Səfəvi sülaləsinə başçılıq edən oğlu Şeyx Heydər dayısı Uzun Həsənin qızı Aləmşah bəyimlə evləndi. Qaraqoyunlu dövlətinin süqutundan sonra, 1468-ci ildə Uzun Həsən taxta çıxdı və Ağqoyunlu dövlətinin əsasını qoydu. Şirvanla münasibətləri nizama salmaq məqsədilə Uzun Həsən oğlu Yaqub bəyə Şirvanşah Fərrux Yasarın qızı Gövhər sultanı aldı.

Uzun Həsən 1478-ci ildə vəfat etdi və Ağqoyunlu taxtına onun oğlu Sultan Yaqub çıxdı. Şeyx Heydər 1483-cü ildə dayısı oğlu və qayını Sultan Yaqubun razılığı ilə Şirvana yürüş etdi. Bu hadisə 1487-ci ildə də təkrar olundu. Bu yürüşlərin “məqsədi”, mənbələrdə göstərildiyi kimi, “kafir çərkəsləri ram etmək” idi və maraqlıdır ki, həmin yürüşlər üçün Şeyx Heydər Şirvanşah Fərrux Yasar-dan da icazə alırdı.

1488-ci ildəki üçüncü yürüş isə birbaşa Şirvanşah Fərrux Yasara qarşı yönəlmişdi və Səfəvilərin güclənmə-

sindən qorxuya düşən Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub bu dəfə yeznəsi və bibisi oğlu Şeyx Heydərə yox, qaynatası Fərrux Yasara kömək etdi. Süleyman bəy Bicanoğlunun başçılığı ilə Ağqoyunlu qoşunu qızılbaşlara qarşı döyüşdə Fərrux Yasarın tərəfində vuruşdu, daha doğrusu, Gülüstan qalasında yeddi ay mühasirədə qalmış Şirvanşahı xilas etdi və Səfəviləri məğlubiyətə uğratdı. Şeyx Heydər öldürüldü. Fərrux Yasar Şeyx Heydərini kəsilmiş başını Sultan Yaquba göndərdi. O, Şeyxin başını bir neçə gün nümayiş etdirdikdən sonra mərhumun anasına (öz bibisinə) verdi.

1489-cu ildə Şirvan Ağqoyunlu dövlətindən vassal asılılığını qəbul etdi. Lakin bir il sonra Sultan Yaqub öldü və onun taxta çıxan oğlu Bəysunqur ana babası Fərrux Yasarın Şirvan hökmdarı kimi müstəqilliyini yenidən tanıdı.

Uzun Həsənin Səfəvilərin köməyi ilə Ağqoyunlu hakimiyyətini ələ keçirən nəvəsi Rüstəm bəy tezliklə onları aradan götürmək fikrinə düşdü. Şeyx Heydərini böyük oğlu Sultanəli və ortancıl oğlu İbrahim öldürüldü. Kiçik qardaş İsmayılı qızılbaşlar xilas edə bildilər və altı il gizli şəraitdə saxladılar. 1499-cu ildə on üç yaşlı İsmayıl Ərdəbilə qaçırdı və hakimiyyət uğrunda açıq mübarizəyə başladı. Ağqoyunlu-Şirvanşahlar ittifaqını sarsıtmaq məqsədilə 1500-cü ildə o, yeddi minlik qoşunla Şirvan üzərinə hücum etdi və qalib gələrək Fərrux Yasarı öldürdü.

1501-ci ilin ortalarında Ağqoyunlularla həlledici döyüşdə qızılbaşlar qalib gəldilər və həmin ilin payızında

Təbrizdə İsmayıl özünü şah elan edərək Səfəvi dövlətinin əsasını qoydu.

Bundan sonra Şirvan taxtında iki il ərzində dörd hökmdar dəyişdi və 1502-ci ildə II İbrahim – Şeyxşah hakimiyyətə gəldi. Əvvəlcə o, Səfəvilərə tabe olmaq istəməsi, lakin Şah İsmayılın 1510-cu ildə Şeybani xan üzərində qələbəsindən sonra onun hüzuruna hədiyyələrlə getdi və barışdı. Səfəvi hökmdarları ilə Şirvanşahlar “ikibaşlı” qohum oldular. Şah İsmayıl qızı Pərixan xanımı II İbrahimin oğlu Sultan Xəlilə (gələcək Şirvanşah II Xəlilulaha) ərə verdi, özü isə Şirvanşahın qızı ilə evləndi. Beləliklə, Şirvanşah II İbrahim Şah İsmayılın həm qudası, həm də qayınatası; Şirvanşah II Xəlilulah isə həm qayını, həm də kürəkəni idi.

II Xəlilulahın ölümündən sonra, Şahruxun dövründə Şirvan yenə Səfəvilərin itaətindən çıxmaq istədi. Səfəvi hökmdarı I Təhmasib (Şah İsmayılın böyük oğlu) qardaşı Alxas Mirzənin başçılığı ilə 20 minlik qoşunu Şirvan üzərinə göndərdi. Şahrux hakimiyyətdən salındı və qətlə yetirildi. Şirvanşahlar dövlətinin varlığına son qoyuldu (1538). Şirvan torpaqları Səfəvi dövlətinə birləşdirildi. Alxas Mirzə Şirvanın bəylərbəyi təyin edildi. 1547-ci ildə o, mərkəzi Səfəvi hakimiyyətinə tabe olmaqdan imtina edərək qiyam qaldırdı, lakin döyüşdə məğlub oldu və İstanbulla qaçdı. Sonralar Alxas Mirzə Osmanlıların əlində Səfəvilərə qarşı mübarizədə bir vasitəyə çevrildi.

I Təhmasib Şirvan bəylərbəyi vəzifəsinə öz oğlu İsmayılı (gələcək II Şah İsmayılı) təyin etdi. Onun lələsi Göycə Sultan Qacar İsmayılın köməkçisi təyin olundu və onların qətiyyətli addımları ilə 1547-1554-cü illərdə Şirvanda baş vermiş üç qiyam yatırıldı. Bir qədər sonra Şirvan bəylərbəyi vəzifəsində İsmayılı Abdulla xan Ustaclı əvəz etdi. H.Əbdürrəhimov Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərindən danışarkən onların etnik mənsubiyyəti haqqında heç nə demir. Şeyx Cüneyd və Şeyx Heydərin Şirvan üzərinə yürüşlərini qızılbaşlarla ləzgilərin müharibəsi kimi qələmə verir. Şah İsmayılın qoşunlarını və ümumiyyətlə Səfəvi hakimiyyətini “farslar” adlandırır. Səfəvilər dövründə Şirvandakı üsyanlardan danışır, ancaq Şirvanşahlar dövlətinin süqutunu qeyd etmir. Buna görə də onun kitabında Şirvan bəylərbəyliyi necə meydana çıxdığı, ümumiyyətlə, aydın olmur. I Şah Abbas dövründə Səfəvi xanədanının farslaşmasından danışır, ancaq demir ki, farslaşmadan əvvəl nə idi. Türk adını tutmur, yalnız qeyri-etnik “qızıbaş” terminini işlədir.

Qaraqoyunlu tayfa birləşməsi Baharlı, Alpout, Qaramanlı, Cəyirli, Xacili, Ağçəri, Duxarlı və s; Ağqoyunlu tayfa birləşməsi isə Bayandur, Bayat, Mosullu, Qacar, Əfşar və s. türk tayfalarından ibarət idi və bunların əsasında formalaşmış Azərbaycan dövlətlərinin etnik mənsubiyyəti heç zaman heç kimdə şübhə oymamış, istinasız olaraq bütün tarixi mənbələrdə bu barədə açıq yazılmışdır. Bunu görmək istəməyən

yalnız H.Əbdürrəhimovdur. 1500-cü ildə Şeyx İsmayıl Şirvan üzərinə fars qoşunu ilə yox, Ərdəbil, Qaradağ, Şərqi Anadolu, Ərzincan, Göyçə, Qarabağ, Çuxur Sədd (İrəvan) və Gəncədən topladığı Ustaclı, Şamlı, Rumlu, Təkəli, Əfşar, Qacar, Varsaq, Qaraman, Bayat, Baharlı, Ərəşli tayfalarının nümayəndələrindən ibarət türk qoşunu ilə hücum etmişdi. Qoşunun ön dəstələrinə Bayram bəy Qaramanlı başçılıq edirdi. Bütün başqa qoşun başçıları da hamısı Azərbaycan tayfalarının nümayəndələri idi.

Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə də dövlətin siyasi, iqtisadi, hərbi və mədəni həyatında üstün rol Azərbaycan türklərinə məxsus idi. XVI əsrin ortalarında bütün bəylərbəyilər – əyalət başçıları, 74 əmirdən 69-u Azərbaycan türkü idi. Sarayda, orduda, qismən də diplomatik yazışmalarda Azərbaycan dili işlədilirdi. Hələ Səfəvi hakimiyyətindən əvvəl türklük bütün Azərbaycanın ictimai varlığına o qədər dərin nüfuz etmişdi ki, artıq bu barədə polemika obyektini kimi söz açmaq yersiz görünür.

İ.P.Petruşevski italyan səyyahlarının məlumatlarına əsaslanaraq yazır ki, XIII-XIV əsrlərdə yalnız Cənubi Azərbaycanda yox, həm də Şirvanda əhalinin əksəriyyəti Azərbaycan dilində danışdı.

1473-1475-ci illərdə Şirvanda olmuş Venetsiya səyyahı Ambroco Kontarini yol qeydlərində yazır: "...Şamaxıdan Dərbəndə yola düşdük. Yol boyu arabir türk kəndlərində dayanırdıq."

Deməli, XV əsrdə Şamaxı ilə Dərbənd arasında türk kəndləri vardı. Bəlkə də ancaq türk kəndləri idi, çünki səyah başqalarının, məsələn, ləzgi kəndlərinin adını çəkmir.

İoann de Palonifontibus 1404-cü ildə Qafqazda yaşayan xalqların hamısının əsasən tatar dilində danışdığını qeyd edirdi.

H.Əbdürrəhimov özü XV əsr müəllifi xınalıqlı Məhəmədin ləzgi tarixinə aid əsərinin necə yaranması barədə yazarkən müəllifdən sitat gətirir: “Bütün bu məlumatları Axır Doqquzpara qalasında Mahmud bəyin oğlu Qasım bəydə saxlanan şəcərə kitabından götürmüşəm.” Qalanın adı türkcədir, haqqında danışılan adamlar bəy titulu daşıyırdılar, ki, bu da yalnız türklərə aiddir. İkisindən biridir: ya söhbət ləzgilərdən yox Azərbaycan türklərindən gedir, ya da nəsilbənəsil türk təsiri altında qalaraq onların dilinin və adətlərini götürmüş ləzgilərdən. Burası maraqlı deyil, maraqlı odur ki, H.Əbdürrəhimovun israr etdiyinə görə, XVI-XVII əsrlərdə də hələ bu ərazilərdə yalnız ləzgidilli xalqlar yaşayırdı. Şah İsmayılın Dərbəndə yürüşündən danışarkən yazır: “Dərbənd hakimi Məhəmməd bəy tabe olmaqdan boyun qaçırdı.” Qoy tabe olmasın, ancaq daşdığı “bəy” titulu onun kimliyini dəqiq nişan verir.

Tarix ədəbiyyatında Səfəvilərin apardığı mübarizədə, xüsusən Şirvana münasibətdə dini faktor – sünni-şiə amili çox qabardılır. H.Əbdürrəhimov da bu mövzu ilə gen-bol möhtəkirlilik edərək Şəfəvilərin Şirvanda bütün sünniləri qılıncdan keçirdiyini iddia

edir. Səfəvilərin sünni Ağqoyunlularla və sünni Şirvanşahlarla çalın-çarpaz qohumluq əlaqələri bu müddəanın qondarma olduğunu göstərir. Bunu da yadda saxlamaq lazımdır ki, Şirvana yürüş edən Səfəvi qoşununun komandanı sünni Bayram bəy Qaramanlı idi. Ümumiyyətlə, İsmayıl siyasi fəaliyyətə başlayarkən onu müşayiət edən yeddi əyandan ikisi sünni məzhəbli Qaraman tayfasına mənsub olmuşdur. Osmanlı dövlətinin saray məmuru, məşhur səyyah Övliya Çələbi həmin hadisələrdən bir əsrdən də çox keçəndən sonra, 1646-1648-ci illərdə yazdığı “Səyahətnamə” əsərində Şirvandan danışarkən qeyd edir ki, “əhalinin çoxu sünnidir”. Bəs Şirvanın sünni əhalisi qılıncdan keçirilmişdi və yüz ildən artıq belə bir “qaniçən” rejimin hakimiyyəti altında yaşayırdı?! (Amma onu da deyək ki, digər səyyahlar kimi Ö.Çələbi də ləzgilərin heç adını da tutmur.)

Bütün bu deyilənlər sübut edir ki, XV əsrin əvvəllərindən XVI əsrin ortalarına qədər təxminən yüz əlli il ərzində Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Şirvanşahlar və Səfəvilər arasında getmiş siyasi və hərbi çəkişmələr Azərbaycandaxili hakimiyyət mübarizəsinin təzahürlərindən başqa bir şey deyil və bütün bu hadisələrin uydurma “ləzgi məsələsi”nə heç bir aidiyyəti yoxdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün bu faktlara baxmayaraq, H.Əbdürrəhimov Səfəvi hakimiyyəti dövründə Şimali Azərbaycanda baş verən etnik və tarixi prosesləri

öz bildiyi qaydada “təhlil” edərək yazır: “...XVI əsrdə Zaqafqaziyada türklər pərakəndəliyi və sayca cüziliyi ucbatından etnosun formalaşmasını şərtləndirən amillərdən heç biri üzrə (kompakt ərazi, ümumi dil və s.) bir xalq kimi müəyyənləşməmişdi. İran Azərbaycanından buraya köçürülmüş türklərin isə çox hissəsini (bəlkə də, hamısını) XVIII əsrin əvvəlində üsyana qalxmış yerli ləzgi xalqı İrana sıxışdırdı.”

Beləliklə, “aydın olur” ki, XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycan türkləri hətta adi bir etnos kimi formalaşmağa da “hazır deyilmiş” və onların tək-tük qalıqlarını da “yerli ləzgi xalqı” oradan “sıxışdırıb”. Yəqin ki, H.Əbdürrəhimovun mühakimələrinin elmi səviyyəsinə və ifadə tərzinə daha təəccüblənməyə dəyməz. Ancaq bir şeyi başa düşmək olmur: “buraya köçürülmüş türklər” sayca belə az və pərakəndə idilərsə, hətta bir xalq kimi müəyyənləşməmişdilər, onda ən azı son iki əsrdə mövcud olan dövlət kimin idi. “Yerli ləzgi xalqı” bu iki yüz ildə kimin hakimiyyəti altında qalmışdı və kimə qarşı üsyana qalxmışdı? Hələ formalaşmamış bir etnosun dövlət quraraq başqa bir xalqa və yad bir ölkəyə iki yüz il hökmdarlıq etməsi tarixdə bənzəri olmayan bir hadisədir.

“Qafqaz Albaniyası – Ləzgistan” kitabında ləzgi xalqının tarixində ən şərəfli hadisə kimi təqdim olunan üsyan isə 1719-1728-ci illərdə Şirvanda ləzgi feodalı Hacı Davudun rəhbərlik etdiyi qiyamdır.

H.Əbdürrəhimovun ləzgi xalqının azadlıq mübarizəsinin rəhbəri kimi qələmə verdiyi Hacı Davud əslində bütün XVI-XVII əsrlər boyu davam etmiş və XVIII əsrin əvvəlində daha da qızıxmış Səfəvi – Osmanlı rəqabətində osmanlıların əlində bir oyuncaq idi. Şirvanı vahid Azərbaycan dövlətindən ayırmaq üçün dini təriqət və etnik faktorlardan istifadə edən Osmanlı dövləti Hacı Davudu ortaya atdı, nə qədər lazımdır, dəstəklədi, lazım olmayanda da aradan götürdü. Hacı Davud kömək üçün Rusiyaya da müraciət etdi. Lakin tarix boyu Qafqazda Türkiyə ilə mənafeyi toqquşan Rusiya qiyamçıların Şamaxıda rus tacirlərini qarət edib qətlə yetirdiklərini bəhanə edərək Hacı Davudu deyil, rəsmi Səfəvi hakimiyyətini müdafiə etdiyini bilirdi. Şübhəsiz ki, bu da ikibaşlı bir oyun idi. Artıq I Pyotr Qafqazın işğal planını hazırlamışdı və Rusiya özünün imperiya siyasətini həyata keçirmək üçün fürsət gözləyirdi. Ləzgi qiyamı ruslara belə bir bəhanə verdi və onlar 1723-cü ildə Xəzər dənizinin bütün qərb sahilini, o cümlədən Bakını işğal etdilər. Rusiyanın ekspansiya siyasətinə əsasən, Bakıya və ətraf əraziyə xristianlar, ilk növbədə ermənilər köçürülməyə başladı. Ölümündən bir az əvvəl 1724-cü il noyabrın 10-da I Pyotr erməni nümayəndəliyini qəbul etdi və onlar imperatora ermənilərin Xəzərsahili əyalətlərə köçmələrinə izin vermək və köməklik göstərmək xahişi ilə müraciət etdilər. Elə həmin gün I Pyotr ermənilərin Mazandaran, Gilan, Bakı və Dərbəndə köçmələrinə icazə verən fərman imzaladı. Yalnız imperatorun ölü-

mü və bundan sonra Rusiyanın xarici siyasətində baş verən müvəqqəti dəyişikliklər Azərbaycanın və bütün Qafqazın işğalını yüz il ləngitdi.

Hacı Davud qiyamının bir nəticəsi də Şirvanın ən qədim şəhərlərindən biri olan Şabranın qarət edilərək dağıdılması və xarabalığa çevrilməsi oldu.

Ancaq Hacı Davudla bağlı ən maraqlı detal odur ki, H.Əbdürrəhimovun dediklərinə inansaq, türkdən əsər-ələmət olmayan Şirvanın bu ləzgi “qəhrəmanı” da “bəy” titulu daşıyırdı və özü də Dədəli kəndinin sakini idi. Yəqin, əlavə izahata ehtiyac yoxdur.

Səfəvi xanədanının son mərhələsində hakimiyyət orqanlarının farslaşması və daxili siyasətdə farspərəst alimlərin üstünlük qazanması ölkənin Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən əyalətlərində mərkəzdənqaçma meyilləri doğurdu, Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra baş verən hərəmərclik isə bu meyilləri daha da gücləndirdi. Nəticədə, Azərbaycanın əyalət başçıları özlərini müstəqil hakim elan edərək ayrı-ayrı xanlıqlar şəklində vahid dövlətdən ayrıldılar. Mərkəzi hakimiyyət orqanları, xanlıqların, müasir terminologiya ilə desək, bu “de-fakto” müstəqilliyini” deyure” tanımadı və hakimiyyəti ələ almış Qacarlar sülaləsi ayrılmış əraziləri yenidən birləşdirmək uğrunda mübarizəyə başladı. Cənubi Azərbaycan xanlıqları tezliklə müstəqillik ideyasından əl çəkməli oldular. Şimali Azərbaycanda isə xanlıqların dövlət kimi formalaşması və inteqrasiyası prosesi mürəkkəb və ziddiyyətli şəkildə davam edirdi.

H.Əbdürrəhimov Şimali Azərbaycan xanlıqlarını – Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı, Quba, Dərbənd xanlıqlarını, İlisu, Qəbələ, Qutqaşın mülkiyyətlərini, Car-Balakən camaatlığını ləzgi dövlət qurumları hesab edir. Onun yozumuna görə, Qubalı Fətəli xanın Şimali Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək cəhdi “Ləzgiistan” dövlətini bərpa etmək uğrunda mübarizədir. H.Əbdürrəhimov hətta XVII əsrdə də bütün Şimali Azərbaycanın yalnız ləzgidilli xalqlarla məskun olduğuna israr edir. Bu fikri təkzib etməyin mənasızlığı o qədər aşkardır ki, əlavə söz deməyə ehtiyac qalmır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın etnik tarixinin təhrif edilməsi tarixşünaslıqda dərin izlər qoymuş bir təmayüldür. “Sadval”çı müəllifin bu sahədəki ifrat qənaətləri təmsil etdiyi ekstremist cərəyanın ideyalarına xidmət etməklə bərabər, həm də tariximizin saxtalaşdırılması ənənələrinin yeni bir nümunəsidir. “Qafqaz Albaniyası – Ləzgiistan” kitabında müəllif hansı qaynaqlardan qidalandığını pərdələməyə heç çalışmır da. Və bir daha təəsüflə qeyd etməliyik ki, bu qaynaqlar sırasında anti-Azərbaycan mövqeyi müəyyən meyarlar baxımından təbii görünən əcnəbi müəlliflərlə yanaşı, Azərbaycan alimlərinin də adları var. Adi vaxtlarda, bəlkə də, elmi mövqələrin qarşıdurması kimi görünən bu hal dövlətimizin və millətimizin taleyi həll olunan müasir dövrdə çox ciddi ideoloji faktora çevrilir.

H.Əbdürrəhimov özünün Azərbaycana düşmən ideyalarını “sübut etmək”, yaşadığımız torpaqların bizim babalarımızın yox, ləzgidilli etnosların ana yurdu olduğunu “əsaslandıraraq” Vətənimizə qarşı ərazi iddialarına haqq qazandırmaq, mütərəqqi mövqeli Azərbaycan alimlərinin fikir və mülahizələrini təkzib etmək üçün kitabının on səhifəsini Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü İqrar Əliyevin “EA xəbərləri”nin tarix, fəlsəfə və hüquq seriyasının 1989-cu il üçüncü nömrəsində çap olunmuş məqaləsinə peşkəş etmişdir. Bu, təsadüfi deyil. Azərbaycan aliminin Qafqaz Albaniyasının etnik tarixinə dair fikirləri “Sadval” liderinin mövqeyi ilə tam üst-üstə düşür. Elmi polemika üçün canına əziyyət verməyən H.Əbdürrəhimov İ.Əliyevin dili ilə Azərbaycanın nüfuzlu alimləri M.H.Təhmasibi, M.Seyidovu, Z.Yampolskini, V.Qukasyanı, A.Məmmədovu, T.Hacıyevi, Y.Yusifovu, S.Əliyarovu, Ə.Hüseynini, Ş.Cəmşidovu, Q.Qeybullayevi, K.Vəliyevi, F.Cəlilovu, K.Əliyevi və başqalarını “anti-elmi elementlər” adlandıraraq təhqir edir.

Azərbaycan ərazisində türk xalqlarının qədimdən yaşamaları fikrini İ.Əliyev “ziyanlı ideya” adlandırır. Bu gün həmin fikirlərin kimin üçün ziyanlı, əks fikirlərin isə kimin üçün faydalı olduğu artıq hamıya aydındır. Zaman İ.Əliyevin konsepsiyasını dəyərləndirmə sınağı qarşısında qoyub. Ya bu konsepsiya yanlışdır və

deməli, düşmən haqsızdır, ya da əksinə, bu konsepsiya düzdür və düşmən haqlıdır. Üçüncü variant yoxdur.

Və belə bir məqamda Respublika Prezidenti Heydər Əliyevin – “...Azərbaycanın tarixini – çox zəngin tarixini, böyük tarixini yaratmalıyıq. Mən belə deyəndə bəzi tarixçilər cavab verirlər ki, biz onu yaratmışıq. Yaratdıqlarınıza görə sağ olun, təşəkkür edirəm. Ancaq Azərbaycan xalqının həqiqi tarixi hələ yaranmayıbdır” – sözlərinin necə vaxtında və necə sərrast deyildiyini yada salmamaq olmur.

İ.Əliyevin məqaləsindən öz məqsədi üçün istifadə etdikdən sonra H.Əbdürrəhimov canıyananlıq edərək yazır: “Bu mövqeyinə görə İqrar Əliyev Azərbaycanda “Azərbaycan xalqının düşməni” elan edildi”. Sonra da sevincək əlavə edir ki, nə yaxşı, Azərbaycanda İ.Əliyevdən başqa da vicdanlı alimlər varmış. Və akademik Z.Bünyadovun İ.Əliyevin müdafiəsinə həsr olunmuş məqaləsindən (“Elm” qəzeti, 28 dekabr 1990-cı il) sitat gətirir: “...Qədim Azərbaycanda, o cümlədən Albaniyada heç bir türk olmayıb. Buna görə də, İ.Əliyevin “yerli türk tayfalarını danmaqda” ittiham olunması əsassızdır. O, türkləri barmağından sorub çıxara bilməzdi ki!”

Görkəmli tarixçi ilə mübahisəyə girməyi hər mənada lüzumsuz hesab edərək onun özünün çox dəyərli “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” kitabından bir parçanı xatırlatmaqla kifayətlənirik: “...Azərbaycan əhalisinin türkləşməsinin, bəzi tədqiqatçıların etdiyi kimi, XI-XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olardı. Türk-

ləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür hesab etmək də səhvdir, çünki onda yerli böyük türk tayfa təşəkküllərinin varlığına göz yumulur.

Türkləşmə prosesi türk aborigenlərin cənubdan gələn oğuzlar və şimaldan gələn qıpçaqlarla qarışması nəticəsində XI-XII əsrlərdə türkdilli Azərbaycan xalqının təşəkkül tapması ilə nəticələndi.”

Görəsən, akademikin bir-birinə zidd iki fikrindən hansısa inanmaq lazımdır?

Xalqın etnik tarixinin dil faktları əsasında araşdırılmasını İ.Əliyev və ardıcılıarı ”dəhşətli və biabırçı metod”, “üzdənirəq filoloji üsul” adlandırırlar. İ.Əliyevin fikrincə, “...sistemdən kənar götürülmüş ayrı-ayrı sözlərin oxşarlığı heç bir sübut gücünə malik deyil, çünki sözlərin təsadüfi uyğunluğu zəruri haldır. Ehtimal nəzəriyyəsinin qanunlarına görə, müxtəlif dillərdə onlarla uyğun söz tapmaq olar. Tamamilə eyni cür səslənən, eyni mənə bildirən, lakin mənşəcə heç bir bağlılığı olmayan sözlərin böyük siyahısını misal gətirmək olar.”

Tarixin və riyaziyyatın qanunları olduğu kimi, dilin də öz obyektiv qanunları var. Bu baxımdan, səs tərkibi və leksik-semantik mənaca eyni olub mənşəcə bir-birinə bağlanmayan sözlərə heç bir dənə də misal gətirmək olmaz. Təsadüfi uyğunluq mində bir ola bilər. Ehtimal nəzəriyyəsi də elə bu cür faktlar üçündür. Necə olur ki, bir riyaziyyatçının on beş əsr bundan əvvəl yazılmış Alban mətnlərini müasir ləzgi dilində oxuması

qanunauyğun sayılır, ancaq Azərbaycanın neçə-neçə dil tarixi mütəxəssisinin aşkar etdiyi yüzlərlə paralel söz təsadüfi hesab olunur? Həm də məsələ tək cə dil paralellərində deyil.

H.Əbdürrəhimov alban yazısının erməni əlifbası ilə eyni kökdən olması fikrini qəbul edir və onu da təsdiq edir ki, guya alban əlifbasını 415-ci ildə erməni əlifbasının “yaradıcısı” Mesrop Maştots icad edib. Əvvəla, mənbələrdə Mesropun albanlar üçün əlifba yaratdığı yox, alban əlifbasını bərpa etdiyi göstərilir. İkincisi, qaynaqlardan hələ e.ə. birinci əsrdə Alban çarının Roma sərkərdəsi Pompeyə məktub göndərdiyi məlumdur. Deməli, albanların yazısı var imiş və Mesropun beş yüz ildən sonra onlar üçün əlifba yaratmasına ehtiyac yox idi. Üçüncüsü, alban əlifbasının alban-türk tayfalarından qarqarların danışığı əsasında tərtib olunduğu hər yerdə göstərilir və H.Əbdürrəhimov da qarqarları qeyd-şərtsiz ləzgidilli hesab edir. Həlbuki qarqar adlı tayfa Orta Asiyada da yaşamışdır və bu, həmin ərazinin toponimikasında çox dərin izlər qoymuşdur. Qafqazda da qarqar adı ilə bağlı olan məskənlərin hamısının əhalisi türkdillidir. **Nəhayət, filologiya elmləri doktoru, F.Cəlilovun araşdırmaları sübut edir ki, erməni əlifbasının yaranmasında qədim türk əlifbasının təsiri olmuşdur. Erməni əlifbasında i, b, k, t, h, r səslərini ifadə edən hərflər eynilə qədim türk əlifbasında olduğu kimi yazılır. Son illərdə Zəngilanın Nüvədi kən-**

dində üstü qədim türk əlifbası ilə yazılmış daşın aşkar edilməsi bu fikrin doğruluğunu bir daha əsaslandırır.

Alban yazısının ləzgidilli xalqlara aidiyyəti olsaydı, daha doğrusu, onlar yazı mədəniyyətinə malik olsaydılar, ərəb işğalından sonra, yəqin ki, yeni (ərəb) əlifbaya keçməklə bu mədəniyyəti yaşadardı. Halbuki H.Əbdürrəhimov özü ləzgi dili üçün ərəb qrafikasına əsaslanan yazı sisteminin yalnız XVIII əsrdə yaradıldığını etiraf edir. Amma buna baxmayaraq, XI əsrdən üzü bəri Şimali Azərbaycanca yaranmış bütün yazılı ədəbiyyat nümunələrinə sahib çıxır və onların müəlliflərini ləzgi mədəniyyəti nümayəndələri hesab edir.

Azərbaycanın farsdilli ədəbiyyatına farsların iddia etməsi azmış kimi, təzə bir “sahib” də indi peyda olur. XI-XII əsrlər fars dilli Azərbaycan ədəbiyyatının qızıl dövrüdür. Bu dövrün bütün şairlərini ləzgi kimi təqdim edən H. Əbdürrəhimov kitabını Azərbaycan ədəbiyyatının ən nəhəng nümayəndəsi Nizami Gəncəvinin şəkli ilə bəzəməyi də unutmur. Təbii ki, bütün əvvəlki mülahizələri kimi, bu məsələdə də o, heç bir əsas və arqument axtarmır. Həmin dövrdə bura ləzgi torpağı idi, əhali ləzgi idi – deməli, yaranan tarix də, mədəniyyət də ləzgilərə məxsusdur. Vəssalam!

XI əsr şairi Qətran Təbrizinin iddia etdiyi ərəzidən kənarda doğulub-böyüməsi H.Əbdürrəhimovu çəkindirmir. Xaqaniyə daha həvəslə sahib çıxır, çünki o, Şirvaninin mərkəzində yaşayıb-yaradıb. Hər iki şairin

farsca yazılmış əsərlərində onlarla türk sözü var: Qətranda – çuval, cinaq, bəkməz, tağ, yun, dağ, ayaq və s.; Xaqanidə – uşaq, əkmək, su, ağac, tanrı, yalavac, və s. Halbuki Qətranın yaradıcılığı dövründə hələ heç səlcuqlar bu əraziyə gəlməmişdilər. Ancaq Qətran qeyd etdiyimiz sözlərdən başqa – “Örkən doğanaqdan keçər”, “İlan vuran ala çatıdan qorxar”, “Cidanı çuvalda gizlətmək olmaz” – kimi Azərbaycan atalar sözlərini, “gözdən düşmək”, “alt-üst etmək” kimi frazemləri fars dilinə hərfi tərcümə edərək əsərlərində işlədir. “Rostəm” fars antroponimini Qətran türksayağı – “Rüstəm” yazır.

Eyni sözləri Nizaminin yaradıcılığı haqqında da demək olar. Onun əsərlərində türk söz və ifadələri həm sayca, həm də işlənmə məqamına görə daha mühüm əhəmiyyətə malikdir. Nizamidə ozan, muncuq, gülünc, gərdək, alaçıq, bayraq, bilək, doğru, dovğa, çox, çavuş, çirkin, dağ, qırmızı, uşaq, qarınca, hancarı (“necə” mənasında müasir Azərbaycan dilinin qərb şivələrində hələ də işlənir!), yəzək (öncül, lider) və s. kimi türk sözləri ilə yanaşı, fars mənşəli söz kökünə türk şəkilçisi artırmaqla düzələn miyançı (vasitəçi), xacətaş (bir ağanın rəiyyətləri) sözləri də işlənir. Eyni zamanda Qətran kimi Nizami də Azərbaycan atalar sözlərini və məsəllərini farscaya tərcümə edərək əsərlərində işlədir: – “Qurd quzuyla otlayır”, “Doşab almışam, baş çıxıb”, “Əyri oturaq, düz danışmaq”, “Kələklə gələn kü-

ləklə gedər”, “Heç kəs öz ayrına turş deməz” və s. Nizamiyə qədər bu ifadələrin fars dilində ekvivalenti yox idi.

H.Əbdürrəhimov Nizami haqqında yazır: “Onun atası Yusif Nizami Qum kəndindən ləzgidilli xalqın nümayəndəsi idi”. Bu arqumentin saxtılığı haqqında o qədər yazılıb ki, təkrar etməyə ehtiyac görmürük. Ancaq onun Nizami haqqında biliklərinin bu qədər primitiv olmasına heyrtlənməmək olmur. Hətta şairin təxəllüsünü də müasir familiya anlamında başa düşür – özü Nizamirsə, deməli, atası da “Yusif Nizami” olur...

Nizaminin türklüyə bağlılığı tək cə dil məsələlərində yox, şairin yaradıcılığının məzmun və ideyasında, onun dünyagörüşündə də özünü çox qabarıq şəkildə göstərir. Təəssüf ki, tarixşünaslıqda olduğu kimi, ədəbiyyat elmində də sovet ideologiyası milli özünəməxsusluğun gərəyincə araşdırılıb üzə çıxarılmasına imkan verməmişdir. Təsadüfi deyil ki, Nizami haqqında yalnız sovet təsirindən kənarda yazılmış araşdırmalarda, məsələn, M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədə nəşr edilmiş “Azərbaycan şairi Nizami” kitabında bu məsələlər bütün genişliyi ilə qoyulur.

Nizaminin təfəkküründə “türk” sözünə, “türk” anlayışına az qala pərəstiş səviyyəsinə yüksələn bir sevgi var. O, əsərlərində gözəl, mərd, qəhrəman, döyüşçü, sərkərdə, müdrik, rəhbər, ədalətli anlayışlarını məhz “türk” sözü ilə ifadə edir. Gözəllikdən, yaxşılıqdan, təmizlikdən, doğru-

luqdan, mərdlikdən, qəhrəmanlıqdan, müdriklikdən danışanda “türklük” sözünü işlədir.

“Yeddi gözəl” əsərində Nizami yeddi iqlim gözəllərinin hamısını “türk” deyə vəsf edir. “Leyli və Məcnun”da Leyninin başına toplanmış qızların gözəlliyini “ərəb əndamlı türklər” ifadəsiylə təsvir edir. “Xosrov və Şirin”də iki farsın döyüş səhnəsində onların igidliyini, cəngavərliyini qabarıq göstərmək üçün deyir: “Bu türklər arasındakı döyüşdə türk neyinin naləsindən türklərin boğazı tutulurdu.” İran şahı Xosrovun türk gözəli Şirinin eşqi yolunda əzmkarlığını, dönməzliyini Nizami – “türkü türklüklə fəth etmək istədi” – deyə ifadə edir.

“İskəndərnəmə”də Yunan (Rum) hökmdarı İskəndər də, İran hökmdarı Dara da öz döyüşçülərinin məğlubedilməzliyi ilə qürrələnəndə onları “türklərim” deyə tərifləyirlər.

Nizami öz ideal qəhrəmanı İsgəndərin ağılını, müdrikliyini öyərək yazır: “Əgər belə olmasaydı, Rum papaqlı bir türk hind və Çinə necə sahib ola bilərdi?”

Şeyx Nizami İslam peyğəmbərini mədh edərkən onu türk adlandırmaqdan yüksək tərif tapa bilmir: “Yeddi iqlimin sahibi olan bir türk ki, yerdə də, göydə də hər şeyə yol göstərən odur.”

“Sirlər xəzinəsi”ndə zamandan ədalətsizlik görmüş bir qarı səlcuq hökmdarı Sultan Səncərin ətəyindən tutaraq – sən türk deyilsən, türk olsaydın, ölkəndə ədalətsizliyə yol verməzdin – deyir. “İsgəndərnəmə”də bu fikir baş-

qa bir şəkildə təkrar edilir: “Adil olmayan türk də ola bilməz.”

Nizami təbiət gözəlliklərini təsvir edəndə də “türk” sözündən bir təşbeh kimi istifadə dir: “Yasəmənin türkü çöldə çadır qurmuşdu”. Qüdrətli qələm sahiblərini Nizami “qələm türkləri” adlandırır. Zəmanəsinin cahilliyindən elmə, sənətə qiymət verməməsindən gileylənəndə - “türkcəmi bu həbəşlikdə alan yoxdur” – deyir.

Nizaminin “Xosrov və Şirin”də, “İskəndərnamə”də təsvir etdiyi Bərdə hökmdarlığı türk Albaniyasıdır. Eyni zamanda Nüşabə dövlətinin türk – amazonkaların ölkəsi olduğu da göz qabağındadır.

“İsgəndərnamə”də Nizami yazır: “Xəzər dağlarından Çin dənizinə qədər bütün yerlər başdan-başa türklərlə doludur.” Bu fikrin İsgəndər dövrü üçün olmasa da, Nizamini öz dövrü üçün həqiqət olduğu şübhəsizdir.

“İsgəndərnamə”də belə bir epizod var: İskəndər Dərbənd qalasını qırx gün mühasirədə saxlasa da, ala bilmir. Sonra eşidir ki, Dərbəndin kənarında, dağın döşündəki mağarada bir “piri-saleh” – ixtiyar bir qoca yaşayır. Onun görüşünə gedir və yalnız bu müdrik qocanın xeyir-duasından sonra Dərbəndi fəth edə bilir.

İndi bu epizodu 1636-1638-ci illərdə Dərbənddə olmuş alman alimi və səyyahı Adam Olearinin yazdıqları ilə tutuşduraq: **“...Qədim zamanlarda, Məhəmməd peyğəmbərdən sonra burada Hassan (Qazan – İ.A.) adlı çar yaşayırdı, kökcə oğuz millətindən idi. ...İmam**

Kurxudun (Qorqudun – İ.A.) qəbri dağda idi. Kurxud haqqında söyləyirlər ki, o, Məhəmmədin dostu olmuşdur. Sonra Qazanın yanına gəlmiş, onun qarşısında qopuz çalıb oxumuşdur.

...Keçmişdə bütpərəst olmuş ləzgiləri dinə-imana gətirmək üçün təbliğat apardığı vaxt onlar onu öldürmüşlər.”

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan bir parçanı yada salaq: “...O kişi oğuzların kamil bilicisi idi: nə deyirdisə, olurdu. ...Qorqud ata oğuzların çətin işlərini həll edərdi. Nə olsa, Qorqud ataya danışmayınca iş görməzdilər. O nə buyursa, qəbul edirdilər, sözün tutub gedirdilər...” Nizamidən, Olearidən və “Dədə Qorqud”dan gətirilən epizodların identikliyi göz qabağındadır.

Dədə Qorqudun Dərbənd yaxınlığındakı qəbri haqqında Övliya Çələbi də məlumat verir. XV-XVI əsrlərdəki ziyarətgah Nizami dövründə də ola bilərdi və çox yəqin ki, var idi. Deməli, “İsgəndərnamə”dəki “piri-saleh” obrazı təsadüfən meydana çıxmayıb. Dədə Qorqudun adını çəkməsə də, Nizaminin ona ruhən bağlılığı şübhəsizdir. Əsərlərində türk mifologiyasından gələn saysız-hesabsız detallar da bunu təsdiq edir.

“Leyli və Məcnun”un yazılmasıyla bağlı Şirvanşah Axsitanın sifariş məktubu: “...İstəyirəm bu təzə gəlini fars-ərəb zinəti ilə bəzəyəsən. ...Türklük bizim vəfamızın sifəti deyil. Türklük sifəti bizə layiq deyil.” Axsitanın işlətdiyi “torki” sözü türklük kimi də, türk dili kimi də, anlaşıla

bilər. Hər iki halda şairin bu sifarişindən hiddətlənməyinin mənası aydındır. Deməli, Nizaminin bu möhtəşəm dastanı türkcə yazma ehtimalı Axsitana məlum imiş.

Şairin iliyinə qədər işləmiş türk ruhu, əsərlərində türklük mənafeyinin qeyd-şərtsiz üstün tutulması bir şeyi isbat edir: Kimin ona sahiblənmək istəyindən asılı olmayaraq, Nizami türk oğludur və türk şairidir.

H.Əbdürrəhimovun bütün saxtakarlıq cəhdlərinə baxmayaraq, tarixi hadisələrdə olduğu kimi mədəniyyət məsələlərində də həqiqi gizlətmək, ört-basdır etmək mümkün olmur. Real faktlar yalan və böhtanların qara pərdəsini yırtaraq boy göstərir, üzə çıxır.

O, “Şarvili” ləzgi qəhrəmanlıq eposundan danışarkən dastanın eramızın ilk əsrlərində yarandığını söyləyir. Tutaq ki, belədir. Ancaq bundan iyirmi əsr sonra da Qafqaz Albaniyasının tarixi ərazilərində türklüyü danan H.Əbdürrəhimov kitabında eposdan nümunələr verir və ... məlum olur ki, baş qəhrəmanın atasının adı Dağlardır.

İstanbulda “Türk və islam” muzeyində saxlanan “Şirvan” xalçasını ləzgi incəsənətinin qədim nümunəsi kimi təqdim edir və fotosunu verir. Şəkildən dərhal görünür ki, xalçanın çeşnisində əsas ornament səkkizguşəli türk ulduzudur.

Bakının tarixən ləzgi şəhəri olduğunu iddia edir və fikrini əsaslandırmaq üçün İçərişəhərdəki XII əsrdə aid “Ləzgi məscidi”ni misal göstərir. Amma, yəqin ki, meydana çıxan elementlər sualların cavabı barədə fikirləşmir.

Əvvəla, “Ləzgi məscidi” ifadəsinin özü azərbaycandır. Digər tərəfdən, Bakı ləzgi şəhəri olsaydı, İçərişəhərdəki onlarla məsciddən birini fərqləndirib “Ləzgi məscidi” adlandırardılarmı? Bəs qalan məscidlər kimindir? Deyəsən, Bakının ləzgi şəhəri olması ehtimalı elə o məscidlərin sayının nisbəti qədərdir. Bakıda tarixi hələ də dəqiq müəyyənləşdirilməmiş ən qədim tikili Qız qalasıdır. Onun da adı, etimoloji yozumundan asılı olmayaraq, türkcədir və çox güman ki, əvvəldə haqında söz açdığımız quz tayfasının adı ilə bağlıdır.

Yeri gəlmişkən, H.Əbdürrəhimovun kitabında da öz əksini tapmış ən qədim “ləzgi” yer-yurd adlarının əksəriyyəti türkcədir: Yaloylu təpə, Sudağdan, Beşbarmaq, Torpaq qala, Narın qala, Çıraqkənd və s.

H.Əbdürrəhimov orta əsrlər ləzgi ədəbiyyatı nümayəndələrinin adlarını çəkir, əsərlərindən nümunələr verir. Bunların hamısı şifahi ədəbiyyat nümunələridir, yəni mətnlərin hər hansı bir tarixi dövrə aidliyi yazılı sənədlərlə təsdiq olunmur. Ancaq Azərbaycan dilində yazılı ədəbiyyat nümunələri XIII əsrdən məlumdur və bunların böyük bir qismi məhz Şirvanla bağlıdır. Təbii ki, H.Əbdürrəhimov bu cür faktları görməzliyə vurur. Məsələn, 1340-1410-cu illərdə yaşamış ləzgi şairi, daha doğrusu, aşığı Məlik Kürəvidən danışır, lakin həmin dövrdə yaşamış, Şamaxıda doğulub böyümüş, təhsil almış və türkcə dahiyənə şeirlər yazmış böyük Azərbaycan şairi Nəsiminin, onun müasiri, Şirvanşahlar sarayında yaşamış, Azərbaycan və

fars dillərində 12 min beytdən çox əsəri olan Bədr Şirvani-nin adını tutmur. Məlik Kürəvinin şeirlərinin məhz Azərbaycan aşığı ədəbiyyatının təsiri altında yarandığını təkcə elə o fakt sübut edir ki, bu şeirlər hamısı formaca qoşma-dır və hər misrasında türk sözləri var: düşmənlər, dərələr, gəlmir, həmişə, tərlan, aslan, qızıl, ümüd, ləzgi xalqı, tatar xanları, Qaf dağları və s. Bu faktlar göstərir ki, XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan dilinin ləzgiçəyə təsiri o qədər güclü idi ki, həmin dilə yalnız sözlər yox, hətta söz birləşmələri də keçirdi. Məlik Kürəvinin dilində maraqlı bir nümunəyə də rast gəldik. Bu, bizim müasir dilimizdə mühafizə olunmamış, hətta arxaizm kimi də qeydə alınmamış qədim “daraşçılar” (basqınçılar, istilaçılar mənasında) sözü-müzdür.

Təbii ki, belə şeylər H.Əbdürrəhimovun halına fərq eləmir və XIX əsrə qədər Şimali Azərbaycan ərazisində türk “görmür”. İş hətta o yerə çatır ki, ləzgi aşıqlarının iş-lətdiyi qoşma formasını da ləzgi şeir janrı elan edir. Sözün türkcə olması da onu narahat etmir. Bir qədər sonra “mə-lum olur” ki, qaravəlli də ləzgi folkloru nümunəsidir, Mol-la Nəsrəddin də ləzgi folkloru qəhrəmanıdır, aşığı da ləzgi sənətinin nümayəndəsidir.

XVII əsr aşığı Miskin Vəlinin ləzgiçə şeirlərindən nümunələr verir, azərbaycanca şeirlərini yada salmır. Am-ma ləzgiçə şeirlərdə də “xoruzun quyruğu görünür”. Bu-dur həmin şeirlərdə işlənən türk sözləri: ata, bağlar, pay, dedilər, ov, əfəndilər, dustaq, qurmaq, cigər qanı və s.

XVIII əsr aşığı Ləzgi Əhməddən danışanda qeyd edir ki, onun “XVIII əsrin məşhur şairi Xəstə Qasımla” deyişmələri məlumdur. Ancaq Xəstə Qasımın kimliyini xatırlatmağı və deyişmələrdən nümunələr verməyi “unudur”. Bunun, sadəcə, bir səbəbi var – deyişmələr Azərbaycan dilindədir. Onlardan nümunə verməyin əziyyətini H.Əbdürrəhimovun əvəzinə biz çəkərik:

Ləzgi Əhməd:

Dədəsən, dədə, Qasım,
Yandırırım oda, Qasım,
Ləzgi Əhməd əlindən
Gedərsən bada, Qasım.

Xəstə Qasım:

Əhməd, özün dağa ver,
Hirsinə qadağa ver.
Qurtarsan Xəstə Qasımdan,
Bir ye, beş sadağa ver!

“Qafqaz Albaniyası – Ləzgistan” kitabında “Ləzgin-ski” deyə qondarma bir “fəmiyyə” ilə təqdim olunan Qubalı Fətəli xanın şərəfinə Ağa Məsih Şirvaninin yazdığı “Şahnamə” əsəri, eləcə də onun və müasirləri Nişat Şirvaninin, Şakir Şirvaninin, Məhcur Şirvaninin bütün qalan şeir və poemaları türkcə yazılmışdı.

H.Əbdürrəhimovun Şimali Azərbaycan ərazisində türklüyü inkar etdiyi dövrlərdə türk dilinin yenilməz bir

qüdrətlə bu yalanı ifşa etməsi faktları təkcə bədii ədəbiyyatla bağlı deyil.

Səfəvi hökmdarı II Şah Abbasın Şirvan bəylərbəyi Hacı Mənuçöhr bəyə 1659-cu ildə öz əliylə yazdığı məktub türkcədir:” ...Təvəccöh və inayətim tərəfinə nihayətsiz bilüb, özünü əksər xatirimdə biləsən...” və s.

1722-ci ildə Şirvana hərbi basqına hazırlaşan Rusiya imperatoru I Pyotr Şirvana və Səfəvi sarayına göndərdiyi, yürüşünün məqsədini açıqlayan “manifesti” türkcə yazdırmışdı. Yeri gəlmişkən, bu “manifest” Azərbaycan dilində mətbəə üsulu ilə çap olunmuş ilk sənəddir.

1776-cı ildə “ləzgidilli xalqların nümayəndələri” Qaraqaytaq hakimi Əmir Həməzə və Tabarasan hakimi Rüstəmin Rusiya təbəəliyini qəbul etmək haqqında imzaladıqları əhdnamə də Azərbaycan dilində idi.

XIX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri Mirzə Kazım bəyi, Abbasqulu Ağa Bakıxanovu, İsmayıl bəy Qutqaşını və başqalarını H.Əbdürrəhimov ləzgi xadimləri kimi qələmə verməyə çalışır. Adı çəkilən şəxslərin hamısı qələm əhlidir. M.Kazım bəy Rusiya elminin nümayəndəsi kimi tanınsa da, ən dəyərli əsərlərindən birini Azərbaycan dilinin qrammatikasının öyrənilməsinə həsr edib. A.A.Bakıxanov elmi və bədii əsərlərini türk və fars dillərində yazıb. Azərbaycanda ilk “Gülüstan” ədəbi məclisini Qubada o təşkil edib və əsasən Azərbaycan dilində yazan şairləri bu məclisə toplayıb. İ.B.Qutqaşının məlum

olan iki əsərindən biri fransız, digəri Azərbaycan dilində yazılıb (Ən qəribəsi odur ki, H.Əbdürrəhimov onu “ləzgidilli yazıçı” adlandırır.) Amma bu adamların heç biri ləzgiyə bir sətir də, bir söz də yaz-mayıb.

XIX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin və ictimai fikrinin ən böyük nümayəndəsi M.F.Axundovu H.Əbdürrəhimov bircə cümlə ilə “Qafqazda Rusiya müsəlmanlarının milli-dini mənafeələrinin ifadəçisi” kimi təqdim edir. Buradakı “dini mənafeələrin ifadəçisi” sözləri H.Əbdürrəhimovun M.F.Axundova nə dərəcədə “bələd olduğunu” çox aydın göstərir.

Bir daha xatırlatmaq istərdik ki, H.Əbdürrəhimov türkdilli Azərbaycan xalqını Şimali Azərbaycan ərazisində yalnız XIX əsrin 80-ci illərindən sonra kütləvi məskunlaşmış hesab edir. Buna görə də əsrin əvvəlində və ortalarında baş verən tarixi hadisələri birtərəfli işıqlandırdığı kimi, mədəni hadisələrdə də çox şeyə göz yummalı olur. M.F.Axundov haqqında yarımçıq bir cümlə söyləməklə kifayətlənir, M.Ş.Vazehin, Q.B.Zakirin, X.B.Natəvanın, H.B.Zərdabinin və başqalarının adlarını çəkmir. Hələ 70-ci illərdə Bakıda Azərbaycan dilində qəzet nəşr edildiyini, teatr tamaşaları göstərildiyini söylə gizlədir. XIX əsr Azərbaycan poeziyasının ən görkəmli nümayəndəsi Seyid Əzim Şirvanini yada salmağı “vacib bilmir.” Şamaxının ən nüfuzlu ruhani ailələrindən birində doğulmuş, Dağıstanda – ana babasının yanında böyümüş, Ərəbistanda təhsil almış Seyid Əzim şeirlərini “nədənsə” türkcə yazır, Şa-

maxıda açdığı türkdilli məktəbdə türk dilindən dərs deyir, türk dilində dərslik tərtib edirdi. Uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdə çox dil öyrənməyi dönə-dönə tövsiyə edir, üç dilin vacibliyini xüsusi qeyd edirdi: Türk (“çünki anamız bizə bu dildə layla çalıb”), rus (“qanunları bilmək və hökumət idarələrində aciz qalmamaq üçün”) və ərəb (“Qurani özün oxyub başa düşmək, fırldaqçı ruhanilərdən asılı olmamaq üçün”). “Nədənsə”, ləzgi dilini yada salmır. S.Ə.Şirvani ilə birgə Şamaxıda “Beytüs-Səfa” ədəbi məclisinə toplaşan Şirvan şairləri – Mollağa Bixud, Ağababa Zühuri, Qafar Racib, Ələkbər Qafil, Molla Mahmud Zuyi və başqaları da əsərlərini, “nədənsə”, ləzgiyə yox, azərbaycanca yazırdılar.

Hətta 1849-cı ildə Şamaxının Mərzə kəndində doğulmuş rus balası Aleksey Osipoviç Çernyayevski də Qori seminariyasında Azərbaycan şöbəsi açmış, Azərbaycan dilində ilk ibtidai məktəb dərsliyi – “Vətən dili” kitabını yazıb nəşr etdirmişdi.

H.Əbdürrəhimovda milli “qürur” hissi doğuran faktlardan biri də, öz ifadəsi ilə desək, “bütün dünyada məşhur” ləzginka rəqs havasıdır. Yeri gəlmişkən, “ləzginka” sözü ruscadır. Bizdə “ləzgihəngi” deyirlər. Bəs ləzgilər özləri bu havanı necə adlandırırlar? Məlum deyil. Ad məsələsini ona görə xatırladıırıq ki, H.Əbdürrəhimov rəqs musiqisini ləzgi mədəniyyətinin çox zəngin bir tərkib hissəsi hesab edərək kitabında ləzgi oyun havalarının uzun bir siyahısını verir. Budur

“ləzgi” rəqs havalalarının adları: Tala, Aşıq Abdulla, Muleyli, Bənövşə, Şahsanəm, Şamama, Tərəkəmə, Xonça yar, Mirzəbala, Nazlı, Yar, Ceyran, Aman yar, Pərizadə, Bildir bənövşə, Laçın, Kərəm, Kəlağay, Dərman, Laq bala, Laylal, Yaralı yar, Samur kanal, Şüşə xanım, Qızılgül, Zöhrə xanım və s.

Görünür, “faktlardan qaçmaq olmaz” ifadəsi H.Əbdürrəhimov kimiləri üçün deyilməyib. Yoxsa, belə bir siyahıdan sonra vicdan əzabı çəkməkdən – “Azərbaycanlı adlandırılanların bütün musiqi mədəniyyəti ləzgi musiqisi üzərində formalaşmış” – qənaətinə gəlməzdi. Onun fikrincə, Azərbaycan musiqisi bütövlükdə ləzgi və erməni musiqisindən götürülüb. Arqumenti də budur ki, əgər Azərbaycan musiqisi türk musiqisi olsaydı, ləzgi və erməni musiqisinə yox, türkmən və Türkiyə musiqinə oxşayardı.

Əlbəttə, bəhs etdiyi predmetə bələdsizliyin heyrət doğuran nümunələrini nümayiş etdirdikdən sonra H.Əbdürrəhimovun bu fikri elə bir ciddi təəccüb doğurmur. Sadəcə olaraq, türk xalqlarının, xüsusən oğuz türklərinin tarixi yüz illərlə ölçülən ortaq köklü aşıq sənətini yada salmaq kifayətdir. O aşıq sənəti ki, H.Əbdürrəhimovun təqdim etdiyi ləzgidilli şeir nümunələrinin hamısı həmin poeziyanın janrlarında (qoşma və gəraylı) yaradılıb. Aşıq sənətinin şeir qolu ləzgi ədəbi folkloruna necə həlledici təsir göstəribsə, eyni dərəcədə də saz havaları ləzgi musiqisinə təsir edib. H.Əbdürrəhimovun misal gətirdiyi oyun havalarının adları və onlarla ləzgi aşığının Azərbaycan dilində

şeir qoşması, çalib-oxuması Azərbaycan və ləzgi musiqisinin oxşarlığının səbəbini çox dəqiq izah edir.

Azərbaycan xalq musiqisinin ikinci qolu – Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ortaq sənəti olan muğam musiqisi saz havaları ilə birlikdə Azərbaycan professional musiqisinin əsasında durmuş, bu günə qədər də əsas qaynağı olaraq qalır. Azərbaycan peşəkar musiqisinin banisi, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov bu iki qaynaqdan bəhrələnərək “Leyli və Məcnun”, “Arşın mal alan”, “Koroğlu” kimi musiqi şedevrləri yaratmışdır. Ancaq H.Əbdürrəhimov çox tərəddüd etmədən Ü.Hacıbəyovu da ləzgi mədəniyyəti nümayəndələrinin siyahısına daxil edir. Səbəb axtarmağa tələsməyin, H.Əbdürrəhimov üçün bunun heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Məlumdur ki, Üzeyir bəyin babası dərbəndli olub, H.Əbdürrəhimovun nəzərində isə dərbəndli anlayışı ilə ləzgi anlayışı eyni şeydir. Ü.Hacıbəyov öz sənəti etibarilə Qarabağ musiqi məktəbinin yetirməsidir. Buna əmin olmaq üçün nəyisə isbat etməyə ehtiyac yoxdur. Bəstəkarın öz yazılarını oxumaq kifayətdir. Üzeyir bəy sənətinin qaynaqları barədə dəqiq və ətraflı məlumat verir. Digər tərəfdən, Ü.Hacıbəyovun və onun davamçıları olan Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbi nümayəndələrinin əsərlərində aşiq və muğam musiqisindən qidalanmayan bir motiv belə göstərmək olmaz.

Təbii ki, H.Əbdürrəhimov da bu cür faktlar göstərə bilmir, yalnız əsasız iddialarla kifayətlənməli olur: “İndi bütün dünyada ləzgilərin musiqi mədəniyyətini və

ləzgi musiqisini türk-Azərbaycan musiqisi kimi tanıyırlar.” Belə çıxır ki, Azərbaycan xalqının bütün musiqi mədəniyyəti – həm aşiq musiqisi, həm muğamat, həm peşəkar bəstəkarların əsərləri ləzgi incəsənəti nümunəsidir. Əgər Azərbaycan və ləzgi incəsənətinin qarşılıqlı münasibəti bərabərhüquqlu xarakter daşıyırdı, daha dəqiq desək, qarşılıqlı təsiri bir-biyrinə tən olsaydı, bəlkə də, müəyyən mübahisə üçün yer qalardı. Ancaq əsrlər boyu bu təsir tam birtərəfli olmuşdur. “Qafqaz Albaniyası – Ləzgistan” kitabında ləzgi mədəniyyəti nümunələri adına təqdim olunan faktlar ya birmənalı şəkildə Azərbaycan xalqına məxsusdur, ya da Azərbaycan incəsənətinin həlledici təsiri altında meydana gəlmişdir. H.Əbdürrəhimov ləzgi mədəniyyəti adına Azərbaycan mədəniyyətinin nüfuz dairəsindən kənarında olan bir nümunə də göstərə bilmir, hətta hayküyü ”ləzginka patriotizmi” də dadına çatmır.

XX əsr ləzgi mədəniyyətindən bəhs edərkən o, dövrün böyük ləzgi şairi kimi Süleyman Stalskidən söhbət açır, rus dilinə tərcümələrin şairin yaradıcılığını bütün məzmun zənginliyi, məna dərinliyi ilə ifadə etmədiyindən gileylənir. Lakin S.Stalskinin həyatında ən “mühüm” hadisəni, 1934-cü ildə Sovet yazıçılarının birinci qurultayındakı çıxışını, nədənsə, xatırlatmır. Məhz həmin çıxışdan sonra Maksim Qorki könlünün xoş çağında S.Stalskini “əsrimizin Homeri” adlandırmışdı. Yalnız bundan sonra rus şairləri onun şeirlərini tərcümə etməyə girişmişdilər.

Əlbəttə, M.Qorki elə sadələvh adam deyildi ki, bəşər mədəniyyətinin ən nəhəng nümayəndələrindən biri ilə adi bir kənd aşığının sənəti arasındakı fərqi mahiyyətini anlasın. Söhbət yalnız savadsız bir adamın şeir qoşmaq qabiliyyətindən gedirdi. Şübhəsiz ki, M.Qorki S.Stalskinin qurultayda oxuduğu şeirin məzmununu anlamaq, keyfiyyətini qiymətləndirmək imkanından məhrum id. Budur həmin “dahiyənə” əsər:

Özüm qoca, halım yavaş,
Mənzili-irağa gəldim.
Bizim əziz Lenin yoldaş –
Mən onu görməyə gəldim.

Qızıl əsgər biizm narkom,
Yaşasın hər bir znakom.
Onlar dayanıb kruqom,
Bəzənmiş otağa gəldim.

Aşa-aşa neçə ölkə,
Dəmir yolu bükə-bükə.
Yaşa, yoldaş Maksim Qorkə,
Sənlə görüşməyə gəldim.

Düşmənlərə atıb güllə,
Azadlıq aldılar ələ.
Yaşasın bu yoldaş fəhlə,
Mən bura qonağa gəldim.

Hörmət edir ellər bizə,
Sovqatımdır sözümlə sizə.
Moskva şəhərində syezdə
Şairlər yığnağa gəldim.

Tərk qıdım köhnə yasin,
Sovetski bu vlasın
Geydim qırmızı libasın,
İndi cavan çağa gəldim.

Narkomprosdan çağırış
Göndərib, getməkdir iş.
Stal Süleymandır vərmiş,
Buyurub qulluğa gəldim.

Pozuq Azərbaycan dilində olan bu “əsər” tərcümə deyil və H.Əbdürrəhimovun onun keyfiyyətinə görə kimi-sə günahlandırmaq imkanı yoxdur. Qurultaydakı çıxışını da, adi bir çayxana aşığının belə şeir adına ortaya çıxarması özünə rəva bilməyəcəyi bu nəzm parçasını da S.Stalski azərbaycanca söyləmişdi. Təəccüblü bu deyil, təəccüblü odur ki, H.Əbdürrəhimov bu cızma-qaranın müəllifini oxuculara ləzgi ədəbiyyatının klassiki kimi tanıtmaya çalışır. Bəlkə də, H.Əbdürrəhimovu heç qınamağa dəyməz... “Varın verən utanmaz” – deyiblər.

Bu cür faktlar H.Əbdürrəhimovun əsassız fikirlərini heçə çıxardığına görə o, konkretlikdən qaçmağı, ümumi ibarələrlə baş girməyi üstün tutur. Nəinki Azərbaycan ərazilərində, hətta indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənarda qalmış torpaqlarda da Azərbaycan mədəniyyətinin çox dərin izlər qoyması onun böhtan xarakterli mühakimələrinə ən tutarlı cavabdır. Buna görə də Azərbaycan türklərinin qədim Vətəni olan Dərbənd şəhərində və onun ətraf kəndlərində folklor və etnoqrafik araşdırmalarla məşğul olan Azərbaycan alimi professor Məhərrəm Qasımlı H.Əbdürrəhimovun növbəti hədəfinə çevrilir. Çünki indiki Dağıstan ərazisində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması, nəşr edilməsi və öyrənilməsi həmin torpaqların həqiqi etnik mənsubiyyətinin üzə çıxarılmasına xidmət edir. H.Əbdürrəhimovu hiddətləndirən də elə budur.

Bütün tarixi boyu Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuş Dərbənd şəhərinin milli mənsubluğu barədə yenidən söhbət açmağa ehtiyac yoxdur. Haqqında danışılan kitabda söylənilən bircə fikrə münasibətimizi bildirmək istərdik. Kitabın müəllifi yazır ki, “Dərbəndin azərbaycanlılara mənsub olmasının yeganə sübutu qalanın bəzi darvazalarının adının türk mənşəli olmasıdır.” Əvvəla, Dərbənd qalasının darvazalarından bəzisinin yox, altısının da adı azərbaycancadır – Orta qapı, Bayat qapısı, Daş qapı, Qırqlar qapısı, Qala qapısı, Carçı qapısı. İkincisi, Dərbəndin tarix boyu ləzgilərə

mənsub olmadığıнын yüzlərlə sübutu var. Təkcə bir fakt: Ərəb tarixçisi Təbəri yazır ki, ərəblər 642-643-cü illərdə, ikinci xəlifə Ömər in dövründə Dərbəndə hücum edərkən bu vilayətin hakimi onların qarşısına sülh təklifi ilə çıxaraq demişdi: “Mənim nə ermənilərə, nə də Qafqaz dağlarına heç bir aidiyatım yoxdur.” Ərəblərdən əvvəl və ərəblərdən sonra əsrlər boyu Dərbəndin kimin əlində, kimin hakimiyyəti altında olduğundan isə H.Əbdürrəhmanov xəbərsiz deyil.

Düşünmək olar ki, “Qafqaz Albaniyası – Ləzqistan” kitabının müəllifi tarixçi deyil, mədəniyyət və dil tarixi üzrə də ixtisaslaşmayıb. Bəlkə, doğrudan da, onun kitabına ciddi tələbkarlıqla yanaşmağa ehtiyac yoxdur. Elə isə, məsələyə başqa tərəfdən nəzər salaq. H.Əbdürrəhimov yazır: “XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq hər il İran Azərbaycanından və Türkiyədən Bakıya yüz minlərlə tatar gəlməyə başladı. 1905-ci ildə bu rəqəm ildə 300 minə çatmışdı. Bakının əhalisi 1843-cü ildə 6198 nəfər olduğu halda 1904-cü ildə 177 minə çatdı.”

Deyilən fikrin tarixi həqiqətə uyğunluğunu bir kənara qoyub, adi hesabla məşğul olaq. İldə Bakıya yüz minlərlə, lap tutaq ki, elə yüz min adam gəlirdisə, 25 il ərzində şəhərin əhalisinin sayı ən azı 2,5 milyona çatmalı idi, 177 minə yox. Bu, adi barmaq hesabıdır. Ancaq bunun üstünü vurmamaq olmaz. Axı H.Əbdürrəhimov fizika-riyaziyyat elmləri doktorudur.

İbtidai məktəb şagirdi səviyyəsində başqa bir hesab misalı. Ləzgilərin sayı barədə kitabın müxtəlif səhifələrində müxtəlif rəqəmlər göstərilir:

“Azərbaycanda 670 min ləzgi yaşayır.” – səh.508.
“Azərbaycanda ləzgilərin sayı Dağıstandakından iki dəfə yarım çoxdur və burada indi 700 min ləzgi yaşayır.” – səh.473.

(Deməli, Dağıstanda 200 mindən bir az çox ümumiyyətlə isə, 1 milyona yaxın ləzgi var.)

“Bir milyondan artıq olan xalqımızın 600-700 mini kompakt halda yaşayır.” – səh.514. “Üç milyonluq ləzgi xalqı” – səh.468.

“Azərbaycanda əsl azərbaycanlıların sayı heç 1,5 milyon da deyil. Qalan “azərbaycanlılar” 30-cu illərdə terror və zorakılıq yolu ilə azərbaycanlaşdırılmış ləzgilərdir.” – səh.361.

(Deməli, Azərbaycanda təxminən 5 milyon ləzgi yaşayır.)

Qəribədir, necə olur ki, hər əməldən çıxan riyaziyyat professorunun adı toplama-çıxma əməlindən başı çıxmır?

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, 1989-cu ildə keçirilmiş son siyahıyaalmaya görə, Azərbaycanda 171 min ləzgi yaşayırdı. Ola bilsin ki, bu ədəd tam dəqiq deyil, ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, siyahıyaalma vərəqlərinə kimin sənədində nə yazıldığı yox, vətəndaşın özünün verdiyi cavab qeyd olunurdu. Deməli, bu rəqəm bürokratik yox,

həyatı reallığı əks etdirir. Yəni neçə nəfər özünü ləzgi hesab edirsə, o qədər də yazılıb.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, H.Əbdürrəhimovun fikrincə, azərbaycanlıların İran və Türkiyədən kütləvi şəkildə köçərək bu ərazidə məskunlaşması yalnız XIX əsrin 80-ci illərindən sonra, Qafqazın Rusiyaya birləşdirilməsi sayəsində mümkün olmuşdur. Yəni dördüncü nəsildən o yana heç birimizin babamız bu torpaqda yaşamayıb. Yalnız rus işğalı bizi ağ günə çıxarıb: “Qafqazın Rusiyaya birləşdirilməsi türklərin xeyrinə oldu, yerli xalqlar üçünsə faciəyə çevrildi. Ləzgilər öz dövlətçiliklərindən məhrum oldular.”

“Qafqaz Albaniyası – Ləzgistan” kitabında “Ləzgistan Rusiya tərkibində” adlı ayrıca fəsil olsa da, H.Əbdürrəhimov Rusiyanın Qafqazı ələ keçirməsi prosesinin üstündən sükutla adlayır, 1811-1813, 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibələri, Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri, 1834-1859-cu illər arasında Dağıstan xalqlarının Rusiya İmperiyasına qarşı Şeyx Şamilin başçılığı ilə apardıqları mübarizə haqqında ətraflı heç nə demir. Əksinə, hətta onun yazı manerasına alışmış oxucunu belə heyrətə salan yeni-yeni yalanlar uydurur: “XIX əsrin əvvəllərində Ləzgistanın bütün dövlət qurumları (?) sadıqlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilələrə (?) əsasən Rusiyanın tərkibinə daxil oldular.” Sənəd-sübut tələb etmək əlbəttə, mənasızdır. Ancaq demək lazımdır ki, bu dövrdən başlayaraq H. Əbdürrəhimovun “Ləzgistan” xülyasının hüdudları yavaş-yavaş daralaraq Dağıstan əraziləri ilə məhdud-

laşmağa başlayır. Görünür, tarix yaxınlaşdıqca yalan danışmaq hətta peşəkar yalançılar üçün də çətinləşir.

H.Əbdürrəhimovun yazdığına əksinə olaraq, Rusiya imperiyasının əsarəti altına düşmək Azərbaycan xalqı üçün daha ağır faciə idi. Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri nəticəsində ölkə iki yerə parçalandı və iki yüz ilə yaxın bir müddətdə aparılan mübarizələrə baxmayaraq, hələ də taleyinin bu ağır mərhələsini yaşamaqdadır.

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonrakı dövrdə ölkənin etnik mənzərəsini H.Əbdürrəhimov belə təsvir edir: “İndiki Şamaxı, Qusar, Quba, İsmayilli, Qutqaşen, Vartaşen, Şəki, Qax rayonlarının ərazisində ləzgilər və ləzgidilli saxurlar, rutullar, həmçinin buraya köçürülmüş ermənilər, tatlar və tatar tayfaları (?) yaşayırdılar. “Bu dövrdən başlayaraq H.Əbdürrəhimov azərbaycanlıları Rusiyanın imperiya leksikonuna uyğun, “tatarlar” adlandırır və digər xalqlardan fərqli olaraq, hələ də tayfa səviyyəsində qalmış hesab edir.

XIX əsrin ortalarından etibarən Şimali Azərbaycanda ictimai şüurun aparıcı qüvvəsinə çevrilən maarifçilik ideyaları əsrin sonunda öz bəhrələrini verməyə başladı və xalqımız yeni – XX əsrə milli azadlıq hərəkatının coşqun yüksəlişi ilə qədəm qoydu.

“Qafqaz Albaniyası – Ləzgistan” kitabında Azərbaycan tarixinin bu dövrünə aid yazılanlar, demək olar ki, bütövlükdə erməni “tarixçisi” Zarevandin 1930-cu ildə Parisdə nəşr olunmuş “Türkiyə və panturanizm” kitabın-

dan götürülmüş parçalardan ibarətdir və təbii ki, xalqımıza qarşı nifrət hissinin daha da güclənməsi, böhtan və qarayaxmaların daha da tündləşməsi ilə səciyyəvidir.

XX əsrin ilk onilliyində Azərbaycanda, xüsusən Bakıda imperiyapərəst və sosialist cərəyanların da fəallığı artdı. 1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş oktyabr çevrilişi imperiyanın sosial-sinfi məzmununu dəyişsə də, böyük dövlətçilik ambisiyalarını daha da gücləndirdi.

Azərbaycanda türkdilli əhalinin sayca yalnız haqqında danışılan dövrdə üstünlük qazandığı barədə sərsəm ideyanı ardıcıl olaraq təlqin edən H.Əbdürrəhimov milli azadlıq hərəkatının genişlənməsini, sadəcə olaraq, Türkiyənin regionda təsirinin artması kimi xarakterizə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki dövrlərdə Azərbaycana qarşı ərazi iddialarında onun maraqları bəzən erməni saxtakarları ilə toqquşurdusa, yəni Azərbaycanın eyni torpaqlarına hər iki tərəf iddia edirdisə, milli azadlıq hərəkatı dövrünün qiymətləndirilməsində “Qafqaz Albaniyası – Ləzgistan” kitabının mövqeyi qondarma erməni konsepsiyasına bütünlüklə uyğun gəlir.

Bakı şəhərini “panturanizmin və tatar milli hərəkatının mərkəzi” adlandıran H.Əbdürrəhimov Azərbaycan Demokratik Respublikasının tarixi rolunu bu cür səciyyələndirir: “1918-ci ilin qışında Zaqafqaziyadan rus qoşunları çıxdıqdan sonra Azərbaycan Türkiyənin əyalətinə çevrildi (? – İ.A.) və həmin ilin mayında formal olaraq öz müstəqilliyini elan edəndən sonra da belə qaldı.” Kitabın başqa

bir yerində H.Əbdürrəhimov həmin hadisəni “Türkiyənin ləzgilərin cənub torpaqlarını işğal etməsi” kimi qiymətləndirərək yazır: “...Ləzgilər və Qafqaz Albaniyasının (? – İ.A.) digər köklü xalqları türklərin və tatarların hakimiyyəti altına düşdülər. Həmin vaxtdan Ləzgiistanın məqsədyönlü, sərt formada türkləşdirilməsi başladı.”

1918-ci ilin martında Bakını Azərbaycandan qopararaq Rusiyanın tabeliyində saxlamağa çalışan dairələrin, ilk növbədə ermənilərin əli ilə qırğın törədildi. Həmin hadisəni H.Əbdürrəhimov belə mənalandırır: “Müsavət partiyası Bakıda qiyam qaldırdı, lakin demokratik təşkilatların rəhbərlik etdiyi Bakı fəhlələri qiyamı yatırdılar.” Azərbaycan tarixindən az-çox xəbəri olan hər kəs bilir ki, həmin “demokratik təşkilat” Daşnak partiyasıdır və onun rəhbərliyi ilə 1918-ci ilin martında Bakıda 15 mindən çox günahsız insan qətlə yetirilib. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər təkcə Bakı ilə məhdudlaşmırdı. Erməni cəza dəstələri Quba və Şamaxı bölgələrində də minlərlə əhalini, o cümlədən ləzgiləri məhv etmişdilər. Lakin H.Əbdürrəhimov bu barədə heç nə yazmır. Əksinə, öz xalqının yox, sifarişçilərinin mənafeyini güdməyi üstün tutur: “...Sentyabrın əvvəlində Nuru paşanın ordusu Bakını “azad etdi” və 30 min nəfər dinc erməni əhalini qırdı.” Belə bir “faktı” H.Əbdürrəhimov erməni kitablarından başqa heç bir mənbədən tapa bilməzdi.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutundan sonrakı vəziyyəti təsvir edərkən H.Əbdürrəhimov yazır: “1920-ci ildə Sovet Rusiyası Zaqafqazıyanı türklərdən azad etsə də, Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətdə türklər qaldı, çünki Türkiyə işğalı zamanı bütün ləzgi liderləri məhv edilmişdi.”

Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda real hakimiyyətin mövcudluğu nə qədər şərti xarakter daşısa da, sovetləşmənin xüsusən ilk işlərində rəhbər vəzifələr rusların və ermənilərin əlində idi. Ancaq, hər halda, hakimiyyət iddiasında olan ləzgi liderləri haqqında fikir maraq doğurur. H.Əbdürrəhimovun sonra yazdıqlarından aydın olur ki, söhbət həmin ərəfədə Bakıda fəaliyyət göstərmiş “Faruk” ləzgi təşkilatının rəhbərlərindən gedir. Onların kimliyini 1918-ci ilin mart hadisələrindən bəhs edərkən H.Əbdürrəhimov özü çox yaxşı xarakterizə edir. Məlum olur ki, “Faruk”un rəhbərləri Qazıməmməd Ağasıyev, Müqtəqir Aydınbəyov və Əlimirzə Osmanov mart qırğını zamanı daşnakların tərəfini saxlamış, “millətçilərə və əksinqilabçılara qarşı son damla qana qədər mübarizə aparmaq üçün beynəlmiləl qvardiya yaratmağı” təklif etmişlər.

H.Əbdürrəhimovun fikrincə, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti dövrünün yeganə məzmunu millətçilik və anti-ləzgi siyasətin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

“...Bakıda hakimiyyəti ələ keçirən pantürkistlər Sovet hakimiyyəti illərində yerli xalqları istibdada məruz qoydular.”

“...Azərbaycanda hakimiyyətə açıq millətçi qüvvələr gəldi. Bundan sonra ləzgilərin təqib olunması, xalqımızın mənəvi və intellektual potensialının məhv edilməsi başlandı.”

“...Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirən türklər bütün sovet hakimiyyəti dövründə yerli xalqlara qarşı genosid həyata keçirdilər.”

Azərbaycan xalqına və dövlətinə qarşı bu cür açıq nifrət ruhunda yazılmış böhtançı fikirlər ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonrakı dövrə də aiddir: “Azərbaycan bütünlüklə Türkiyəyə istiqamətlənmişdir. Ləzgilər türk olmaq istəmərlər. Buna görə də bizim xalqımıza qarşı amansız genosidlə nəticələnən zorakılıq həyata keçirilir.” Sitat gətirdiyimiz son cümlə H.Əbdürəhimovun “Sadval” təşkilatı adından BMT təhlükəsizlik Şurasına göndərdiyi müraciətdən götürülüb. Bu, “Sadval”ın fəaliyyət proqramı haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaqla bərabər, həm də “Qafqaz Albaniyası – Ləzgiistan” kitabının ortaya çıxarılması niyyətini anlamaq baxımından vacibdir. Məsələn burasındadır ki, BMT Məclisinin müstəmləkə xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 14 dekabr 1960-cı il tarixli Bəyannaməsində deyilir ki, xalqların xarici zülmə və istismara məruz qoyulması insan haqlarının pozulmasıdır və bu, BMT-nin Nizamnaməsinə ziddir. Eyni zamanda BMT Baş Məclisinin 20 dekabr 1965-ci il tarixli Qətnaməsi müstəmləkəçiliyi beynəlxalq

cinayət hesab edir və müstəmləkə xalqlarının silahlı mübarizə haqqını tanıyır.

Azərbaycan tarixinin həyasızcasına saxtalaşdırılması, ləzgilərin bu torpaqların aborigen sakinləri, Azərbaycan xalqının isə gəlmə və işğalçı olduğunu, həmçinin müasir Azərbaycan dövlətində ləzgilərin milli zülmə və hətta genosidə məruz qaldıqlarını sübut etmək cəhdləri ləzgiləri beynəlxalq ictimaiyyətin gözündə məhz müstəmləkə zülmünə məruz qalmış xalq, “Sadval”ı isə bu xalqın öz müqəddəratını təyin etməsi uğrunda haqlı mübarizə aparan bir təşkilat kimi tanımaq məqsədinə xidmət edir. Bununla da “Sadval”ın apardığı və nəzərdə tutduğu ekstremist və təxribatçı fəaliyyətə bəraət qazandırmaq üçün “nəzəri” platforma hazırlanır. Ancaq ünvan açıq-aşkar səhv salınıb. Deyəsən, müəllif unudub, ya da qəsdən özünü bilməməzliyə vurur ki, iki yüz ilə yaxın bundan əvvəl Qafqaz, o cümlədən ləzgilərin yaşadıkları ərazilər kim tərəfindən işğal olunub, kimin müstəmləkəsinə çevrilib. Bunu unutmazlıq, yaxud bilməməzlik saymaq da olmaz. Əksinə, “Qafqaz Albaniyası” – Ləzgistan” kitabının hər səhifəsindən sifarişçinin kimliyi və kimin mənafeyinə xidmət edildiyi aydın görünür.

H.Əbdürrəhimov yazır: “Tarix təkrar olunur. SSRİ-nin dağılması ilə Dağıstan, xüsusilə ləzgilər yaşayan Cənubi Dağıstan bədnam azərbaycanlıların şəxsinə də Türkiyə emissarları tərəfindən işğal olunur.” Daha

sonra beynəlxalq məzmun qazanmış bu vay-şivəni ünvanına bir az da sərrast çatdırmaq üçün əlavə edir: “Ləzgi problemi təkcə Dağıstan və Qafqaz üçün deyil, bütün Rusiya üçün ən vacib problemdir. Çünki yalnız Xəzər dənizindən Gürcüstan və Ermənistana qədər uzanan ləzgi torpaqları Türkiyəni Qafqaz və Volqaboyunun türk xalqlarından ayırır və türklərin Böyük Turan yaratmaq arzusuna maneçilik törədir.”

Azərbaycanın nümunəsində Rusiya üçün düşməən obrazı yaratmağı “sadvalçılar” ölkəmizə qarşı ərazi iddialarını həyata keçirmək, separatçılıq yolu ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü parçalamaq üçün bir vasitə hesab edirlər. Təsadüfi deyil ki, H.Əbdürrəhimov “Sadval” adından Rusiya Federasiyasının prezidentinə yazdığı müraciətdə onu Azərbaycana qarşı zorakı tədbirlər görməyə təhrik edir: “...Rusiya ləzgi xalqı qarşısında üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirərək URMİK-in 20 yanvar 1921-ci il tarixli qərarında və Dağıstan xalqları qurultayının 5 dekabr 1921-ci il tarixli qətnaməsində yazılanları həyata keçirməlidir: “Qafqazın fəthindən əvvəl Dağıstanın tərkibinə daxil olmuş mübahisəli torpaqları Dağıstan MSSR-ə birləşdirmək üçün Azərbaycanla sərhəd məsələsinin həlli sürətləndirilsin.” Rusiya dövlətini Azərbaycana qarşı ərazi iddiası irəli sürməyə çağıran “Sadval” liderini bu iki qonşu dövlət arasındakı münasibətlərin beynəlxalq normalara və ikitərəfli dostluq müqaviləsinə əsasən nizamlanmış qətiyyətlə düşündürmür. Çünki onun hərəkətlərini məntiq və əx-

laq normaları yox, təmsil etdiyi təşkilatın ekstremist məqsədləri tənzimləyir.

“Sadval”ın nizamnaməsindən: “Sadval”ın əsas vəzifəsi ləzgi xalqının Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikasında kompakt halda yaşadığı ərazilər hüdudunda vahid ləzgi dövlət qurumu formasında dövlətçiliyini bərpa etməsinə kömək etməkdir.”

Bu müddəanın suveren Azərbaycan dövlətinin Konstitusiyasına zidd olduğu “sadval”çıları narahat etmir və qurultaylarının qətnaməsində “orijinal bir çıxış yolu” təklif edirlər: “Azərbaycanın suverenliyi haqqında bəyannaməni rədd etməli.”

Qurultay 1991-ci ilin sentyabrında Ləzgiistan Respublikasının yaradılması haqqında bəyannamə qəbul edir. Lakin “Sadval”ın Azərbaycan rəhbərliyinə müraciətində Ləzgiistanın müstəqillik qazanması istiqamətində ilk addım olaraq konfederativ dövlət quruluşuna malik Azərbaycan Respublikasının tərkibinə daxil olmaq kimi bir “kompromisə” hazır olduqları elan edilir. Və başqalarının da əvəzinə vəkillik edərək bildirilir ki, Qarabağ erməniləri, talışlar və kürdlər də bu mövqeyə şərikdirlər.

Bu “diplomatiya” pərdəsinin arxasında isə başqa oyunlar gedir. Qurultaya Xudat şərindən nümayəndə “seçilmiş” mühəndis A.Hacıyevin çıxışından: “Biz qəti addımlar atmalıyıq. Əgər məqsədlərimizə dinc parlament metodları ilə çata bilmiriksə, məncə, bizim bəzi aksiyalardan istifadə etməyə haqqımız çatır.”

Qurultayın “Qafqaz Albaniyası – Ləzgistan” kitabının “Əlavələr” hissəsində verilmiş materiallarında dinc metodlara alternativ kimi düşünülmən aksiyaların nədən ibarət olduğunu açıqlayan çıxışlar dərc olunmayıb. Ancaq məsələnin mahiyyətini dolayısı ilə olsa da başa düşmək olur. Kaspiysk şəhərindən nümayəndə, həkim X.Pirsəidovanın çıxışından: “Müəyyən məsələlərin həlli cəhdi qan tökülməsinə, çoxsaylı mənasız qurbanlara gətirib çıxarır. Qurban verməyə çağıranlar (!) qoy özləri birinci və sonuncu olsunlar. Bu məsələni yalnız sivil metodlara həll etmək lazımdır. Mən qurultayı fəvqəladə qərarlar çıxarmaqdan çəkindirirəm.”

“Sadval”ın qurultaydan sonrakı fəaliyyətinin xarakteri, tərribat və terror aktlarına əl atılması sübut edir ki, X.Pirsəidovanın çağırışına məhəl qoyulmamış, “qəti addımlar” taktikasına üstünlük verilmişdir. Lakin həmin fəaliyyət bizim yazımızın yox, səlahiyyətli orqanların tamam başqa xarakterli araşdırmalarının predmetidir.

H.Əbdürrəhimovun kitabı “Sadval”ın tərribatçılıq fəaliyyətinin tərkib hissəsi, “dinc vasitələrlə” həyata keçirilən kütləvi terror aktıdır. Onun fikrincə, “indiki türk-azərbaycanlı millətçiliyi və şovinizmi Şərqi Qafqaz xalqlarının başı üzərində Domokl qılıncı kimi asılmışdır.” Azərbaycan əleyhinə psixoz xarakterli mühakimələrini H.Əbdürrəhimov belə yekunlaşdırır: “Azərbaycan türk imperiyası dağılacaq və irticaçı siyasət altında olan yerli

xalqlar müstəqillik qazanacaqlar. Əzilən xalqların azadlıq hərəkatı qalib gələcək.”

Biz inanırıq ki, öz xalqının taleyini qanla yazmağa can atanlardan fərqli olaraq, ləzgi xalqı çoxəsrlilik dinc qonşuluq və dostluq yoluna sadıq qalaraq “Sadval” liderlərinin saxta vətənpərvərlik çağırışlarına uymayacaq, öz müqəddəratını eksperimist şüarlarla yox, sağlam düşüncə ilə müəyyənləşdirəcəkdir.

*“Xalq qəzeti”,
avqust, 1996*

TARİXİN YADDAŞI

MADDİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ ETNİK TARİXİMİZDƏN SORAQ VERİR

*Səkkizgüşəli ulduzumuzun Naxçıvan torpağında
yeddi min il tarixi var*

Son vaxtlar ermənilərin Naxçıvan torpaqlarına qarşı ərazi iddiaları daha intensiv səslənməyə başlayıb.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev onların bu məkrli niyyətləri ilə bağlı tarixçilərimiz qarşısında duran vəzifələri bu cür müəyyənləşdirmişdi: “...Məqsəd Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın tarixini təhlil etmək və bunu geniş kütləyə, o cümlədən beynəlxalq aləmə təqdim etməkdən ibarətdir. Bunun da zərurəti ondan irəli gəlir ki, Azərbaycanın başqa torpaqlarına iddialarla yanaşı, Naxçıvana qarşı iddia daha da kəskinidir.

...1988-ci ildən başlayaraq Dağlıq Qarabağın Ermənistan torpağı olması məsələsini kəskin qoydular və müharibə, münaqişə başlandı, biz böyük faciələrlə rastlaşdıq. İndi isə, görünür ki, onlar yeni bir hücum, Naxçıvana qarşı hücumu başlayırlar.”

Bu hücumların qarşısını almaq, iddiaların əsassızlığını sübut etmək üçün, ilk növbədə, Vətənimizin qədim tarixinin etnik mənsubiyyət baxımından yenidən, daha əsaslı şəkildə öyrənilməsi və yazılması zəruridir. İnkər etmək olmaz ki, ölkəmizin maddi tarixi kifayət qədər araşdırılıb. Ancaq, nədənsə, tarixçilərimiz bu maddi mədəniyyət nümunələrinin sahibi, tarixi hadisələrin iştirakçısı olan insanların kimliyi, milli-etnik mənsubluğu barədə söz açmağı lazım bilməyiblər, ya da bu məsələyə, əsasən, yanlış, təhrifçi mövqelərdən yanaşıblar.

Qədim tariximizin etnik problemlərinə xalqımızın, daha doğrusu, haqqın, həqiqətən mənafeləri mövqeyindən yanaşan alimlərimizdən biri tarix elmləri doktoru AMEA-nən müxbir üzvü Vəli Əliyevdir. Naxçıvanın qədim tarixi üzrə ən nüfuzlu mütəxəssislərdən sayılan V.Əliyev Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyasının rəhbəridir və 40 ilə yaxındır ki, bu ərazinin qədim və orta əsr abidələrinin tədqiqi ilə məşğuldur. Professor V.Əliyev Azərbaycan Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Tunc və ilk dəmir dövrü şöbəsinin, eyni zamanda N.Tusi adına ADPU-nun Ümumi tarix kafedrasının müdürüdür.

Yubiley komissiyasının iclasında dövlətimizin başçısı Vəli müəllimin çıxışını maraqla qarşılamışdı: "...Vəli Əliyev Naxçıvanın 3500 illiyi haqqında təklif qaldırdı. ...Hesab edirəm ki, bu təklifə baxmaq və onu bizim iş planına daxil etmək lazımdır."

Professor V.Əliyev qəzetimizə müsahibəsini etnik tariximizin öyrənilməsi problemlərindən başladı.

– Sovetlər dövründə tariximizin saxtalaşdırılması, hakim ideologiyanın tələblərinə uyğun "yozulması" Naxçıvanın qədim tarixinin öyrənilməsinə də çox ziyan vurub. Bu, Vətənimizin etnik tarixinin araşdırılması ilə bağlı daha qabarıq görünür.

Tədadüfi deyil ki, cənab Heydər Əliyev "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında demişdi:

"Biz ötən dövrdə tariximizi özümüz istədiyimiz kimi yaza bilməmişik. Tariximizin həmişə ideologiya təsiri altında qalması, bu barədə bizim sərbəst olmamağımız vaxtilə böyük itkilərə gətirib çıxarmışdı."

Miladdan əvvəl beşinci minillikdən üzü bəri qədim tariximizin bir çox məsələləri problem olaraq qalır. **Əldə yazılı mənbələr olmadığı üçün qədim etnik tarixin araşdırılmasında etibarlı qaynaq sayılan dil materiallarından istifadə etmək imkanımız yoxdur. Deməli, bütün dünyada olduğu kimi biz də həm Vətənimizin, həm də xalqımızın qədim tarixini maddi mədəniyyət abidələrinin tədqiqi yolu ilə öyrənməliyik.**

Qeyd etmək lazımdır ki, dediyimiz mənbələr kifayət qədər geniş tədqiq olunmuşdur. Bunların tarixi də bəllidir, ümumbəşəri inkişaf prosesində yeri də müəyyəndir.

– *Maddi mənbələr dedikdə konkret olaraq nələri nəzərdə tutursunuz?*

– Mən, ilk növbədə, arxeoloji abidələri – qədim yaşayış məskənlərini, qədim dəfn yerlərini və qədim-ilkın piktoqrafik (şəkli) yazı nümunələrini nəzərdə tuturam. Tək Azərbaycan yox, bütün Qafqaz ərazisində bu abidələr qeydə alınıb, tədqiq olunub və onlar haqqında ciddi elmi monoqrafiyalar, kitablar, çoxlu məqalələr yazılıb. Mən Ümumqafqaz amilini təsadüfən vurğulamadım. Tarix boyu indiki qonşu dövlətlərin ərazisində yaşayan əhalinin də əksəriyyəti azərbaycanlılar olub. **İndi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan isə bütövlükdə bizim ulu babalarımızın Vətənidir. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, əlimizdə kifayət qədər faktik material olmasına baxmayaraq, sovet dövründə biz Azərbaycan tarixçiləri torpaqlarımızın etnik mənsubiyyəti probleminə gərəyincə diqqət yetirə bilməmişik.**

İndi yaşadıkları əraziyə heç bir sahiblik haqqı olmayan erməni “tarix yazanları” isə torpaq iddialarına zəmin hazırlamaq üçün məqsədyönlü şəkildə çox eybəcər saxta karlıqlara əl atır, qondarma tarix kitabları yazırdılar. Həm də təkcə “Ermənistan tarixi” yox, “Erməni xalqının tarixi”ni yazırdılar. Onu da mütləq qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin bu qeyri-elmi, fəqət mərkəzin qərəzli siyasə-

tinə xidmət edən əməllərinə Moskvanın bir çox nüfuzlu elmi təşkilatları və mütəxəssisləri dəstək verir, çox zaman isə yol göstərirdilər. Hələ gənc vaxtlarımdan Naxçıvan ərazisində apardığım arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində məndə qəti əminlik yaranmışdı ki, miladdan əvvəl VI-V minilliklərdən, bir az da qədimdən bu regionun sahibi indiki azərbaycanlıların əcdadları olubdur. Məhz bu dövrdən etnosların formalaşması prosesi tarixdə məlumdur. Lakin bizim tarixşünaslıqda bu məsələlər ön plana çəkil-mirdi. **Hətta o zaman mən bu fikirləri irəli sürəndə bir çox adlı-sanlı alimlərimiz etiraz edirdilər ki, arxeoloji abidə, maddi mədəniyyət etnik mənsubiyyəti müəyyən-ləşdirmək üçün əsas ola bilməz. Bu, çox qərəzli bir mövqe idi. Necə olur ki, qədim şumerlilərin, qədim mi-sirlilərin, qədim assurilərin, qədim babillilərin etnik mənsubiyyəti onların maddi mədəniyyəti ilə müəyyən-ləşdirilə bilir, qədim azərbaycanlılarınkı yox?! Axı qədim xalqların etnik mənsubluğunu ifadə edən bütün amillər onların qanı, ruhu kimi bu maddi mədəniyyət abidələrinə hopub!**

– Vəli müəllim, sizin aşkar etdiyiniz, yaxud ümu-miyyətlə məlum olan maddi mədəniyyət abidələrinin konkret hansı detalları, elementləri onların etnik mən-subiyyəti barədə fikir söyləməyə əsas verir?

– 60-cı illərdə ölkəmizin ən qədim Kür-Araz, Boyalı qablar (Naxçıvan), Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətlərinin öy-rənilməsi ilə bağlı bizim akademiya Moskvadan nüfuzlu

Qafqazşünas, akademik B.B.Piatrovskinin imzası ilə göndərilmiş tədqiqat planının etnik mənsubiyyət bölməsində bunların erməni və gürcü xalqlarına aid olduğu göstərilmişdi. Azərbaycan xalqı isə gəlmə hesab olunurdu. Qeyd edim ki, B.B.Piatrovskinin “Zaqafqaziyanın arxeologiyası” kitabı o vaxt bütün tədqiqatlarda əsas mənbə kimi götürülürdü. Bu görkəmli alim mənim də ilk tədqiqatlarıma dəstək vermişdi. Həmin plan üzrə yazdığım məqalədə göstərdim ki, bu mədəniyyətlər türkdilli Azərbaycan xalqının qədim nəsilərinə məxsusdur. Belə bir elmi qənaət üçün əsasım nə idi?

Miladdan öncə V minillikdən başlayaraq bu ərazidə oturaq həyat keçirmiş, yüksək mədəniyyət yaratmış, IV minillikdən sonra Kür-Araz ovalığından ətraf torpaqlara yayılaraq yeni ərazilər mənimsəmiş əcdadlarımızın kimliyini sübut edən abidələr saysız-hesabsızdır. Ərazimizdə, o cümlədən Naxçıvan torpağında aşkar edilmiş arxeoloji materiallar – dəfn abidələri, yaşayış məskənləri, piktoqrafik nümunələr bir kompleks halındadır və bunların eyni mədəniyyətə aidliyi şübhə doğurmur. Yaşayış yerlərinin arxitektura xüsusiyyətləri miladdan öncəki VI-V minilliklərdən başlayaraq ta bizim günlərə qədər Azərbaycanın bütün ərazisində qalmaqdadır. Bu fikri eynilə məişət əşyalarına və tikinti materiallarına da aid etmək olar. **Yəni məişətlə, yaşayış tərzilə bağlı nəsil-dən-nəslə ötürülən ənənələr bir neçə minillik ərzində mənsubluğunu dəyişmədən arası kəsilməyən, qırılmayan vahid xətt**

üzrə inkişaf etmişdir. Hər bir yeni mədəniyyət varislik əsasında, özündən əvvəlkinin bazasında yaranıb formalaşmışdır. Bu, o deməkdir ki, haqqında danışdığımız qədim abidələr məhz bu gün bu torpaqda yaşayan Azərbaycan türklərinin qədim nəsillərinə mənsubdur.

– *Vəli müəllim, dediyiniz bu maddi mədəniyyət abidələrinin türk mənsubluğu şübhə doğurmayan başqa regionlarda aşkar edilmiş arxeoloji materiallarla paraleliyi, uyğunluğu varmı?*

– Çox böyük uyğunluqlar var. Mən Mərkəzi Asiyada olarkən onların arxeoloji materiallarını, hətta müasir yaşayış məskənlərini öyrəndikdən sonra gəldiyim qənaət daha da möhkəmləndi. Nəinki oxşarlıqdan, hətta tam eynilikdən söhbət gedə bilər. Yeri gəlmişkən, belə bir analogiya Cənubi Azərbaycan ərazisindəki arxeoloji abidələrə də aiddir.

Avrasiya materikinə qədim zamanlardan türklərin məskəni olmuş bütün hüdudlarında məişət və təsərrüfat tikililərinin başlıca xüsusiyyətləri, demək olar ki, eynidir və müşahidə olunan bütün dövr ərzində xarakterik əlamətlərini qoruyub saxlamışdır.

Buna görə də ən qədim çağlardan Naxçıvan torpaqlarının etnik mənsubluğunu sübut edən bu qədər elmi dəlillər olduğu halda həmin problemin sonrakı mərhələdə, deyək ki, orta əsrlərdə müzakirəsinə heç bir ehtiyac yoxdur. Yəni yeni eradan sonrakı tarixdə bu məsələ o qədər

aydındır ki, onu müzakirə obyektinə çevirmək mənasız görünür.

– ***Fikrinizi konkret faktlarla əsaslandırma bilirsinizmi?***

– Bu gün bizim milli bayrağımızda həkk olunmuş səkkizguşəli ulduz çox qədim zamanlardan bəlli olan türk damğalarından, simvolik nişanlarından biridir. Bu rəmzi işarənin türk mənsubluğu tam yəqin olan yüzlərlə maddi mədəniyyət və yazı abidələrində izləri var. Həmin nişandan XII əsrdə böyük memarımız Əcəmi Naxçıvani də Möminə xatun türbəsində istifadə etmişdir. Bu **səkkizguşəli ulduzun ən qədim nümunəsini mən Naxçıvan ərazisində apardığım qazıntı zamanı unikal bir tapıntıda – neçə min il yaşı olan boyalı qab üzərində aşkar etmişəm.** Yeri gəlmişkən, Əcəmi memarlığında işlədilən bir sıra ornamentlər ondan altı-yeddi min il əvvələ aid olan Gəmiqaya rəsmlərini, arxeoloji tapıntılardakı təsvirləri eynilə təkrarlayır.

– ***Naxçıvanın qədim tarixinin türk mənsubluğunun isbatı üçün dəfn abidələri nə kimi dəlillər verir?***

– Naxçıvanda məskun olmuş insanların qəbilə, tayfa şəklində etnik formalaşma dövrünə aid ən qədim dəfn abidələri kurqanlarla bağlıdır. Türk mənşəli “kurqan” sözü tarixi-arxeoloji termin kimi dünyanın bütün dillərində işlənir və dəfn abidələrinin bu tipinin, kurqan mədəniyyətinin türk mənsubluğunu, demək olar ki, heç kim inkar etmir. Kurqan abidələri Uzaq Şərqdən tutmuş Qərbi Avropaya

qədər türklərin tarixən məskun olduğu nəhəng bir arenada yayılmışdır.

**Naxçıvanda aşkar edilmiş kurqanaltı dəfn kame-
raları – katakombalar, deyək ki, Altaydakından heç nə
ilə fərqlənmir. Kurqanlarda aşkar edilmiş maddi mə-
dəniyyət nümunələri Kür-Araz mədəniyyətinə aid da-
ha qədim arxeoloji nümunələrdə eyniyyət təşkil edir.**

Miladdan öncə üçüncü minillikdə yüksək inkişaf sə-
viyəsinə çatmış bu mədəniyyət Azərbaycandan şimala və
cənuba – Yaxın Şərqi ərazilərinə qədər yayılıb. **Yaxın Şər-
qin və Kiçik Asiyanın qədim tarixini araşdıran dünya
alimləri bu mədəniyyətin Qafqazdan – Kür-Araz ovalı-
ğından yayıldığını etiraf edirlər. Yəni bu mədəniyyətin
sahibi həmin dövrlə Qafqaza sahib olmuş ulu əcdad-
larımızdır.**

*– Söhbətlərimizin mövzusunə piktoqrafik abidələr
hansı əlavə arqumentlər gətirə bilər?*

**– Azərbaycanın bütün ərazisi kimi Naxçıvan da
qayaüstü təsvirlərlə – şəkli yazı abidələri ilə zəngindir.
Sibirdən tutmuş Anadoluya qədər, Azərbaycanı da
əhatə edən arealda mövcud olan piktoqrafik yazı nü-
munələri – qayaüstü təsvirlər bir kökdən olan etnosla-
rın mədəniyyət nümunələridir və öz aralarında tipoloji
ümumiliyə malik olmaqla dünyanın başqa yerlərindəki
bu növ mədəniyyətlərdən fərqlənirlər. Bu vahid kökün
məhz türk kökü olduğunu izah etməyə isə, zənnimcə,
ehtiyac yoxdur.**

– *Vəli müəllim, saydığınız və ətraflı şərh etdiyiniz bu amillər Naxçıvanın qədim tarixinin türk mənsubluğu barədə kifayət qədər əsaslı təsəvvür yaradır. Lakin sizin də müdafiə etdiyiniz bu konsepsiyanın əleyhdarları öz mövqelərini əsaslandırmaq üçün çox zaman antropoloji göstəricilərə istinad edirlər.*

– Toxunduğunuz problem elə incə bir məsələdir ki, bu barədə gümanlar, fərziyyələr əsasında fikir söyləmək olmaz. Bu məsələnin elmi şəkildə araşdırılması üçün yeganə mənbə paleoantropoloji (insan sümük qalıqları) materiallardır.

Mən sizi bu sahədə ölkəmizdə yeganə nüfuzlu mütəxəssis sayılan tarix elmləri doktoru Rəbiyyə Qasımovanın hazırladığı arayışla tanış etmək istəyirəm.

Naxçıvan yaxınlığındakı Kültəpə qədim yaşayış yerində aşkar edilmiş miladdan əvvəl beşinci minilliyə aid kişi kəlləsi antropoloji əlamətlərinə görə müasir naxçıvanlıların da aid olduğu Kaspi antropoloji tipinə uyğun gəlir. Ordubad rayonu ərazisində miladdan əvvəl ikinci minilliyə aid nekropoldan və Xaraba Gilandakı orta əsr sərdabəsindən əldə edilmiş kəllələr də bu tipə mənsubdur. Mingəçevir və Daşkəsən ərazilərindəki, Həmçinin Cənubi Azərbaycanda – Urmiya gölü yaxınlığındakı Göytəpə və Həsənli məskənlərində tapılmış materialların da bu tipə mənsub olması bütün Azərbaycan ərazisinin tunc və orta əsrlər dövrü əhali-

sinin əsasən Kaspi tipinə aidliyini sübut edir. Naxçıvan isə həmin tipin yayılma arealının mərkəzində dayanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Kaspi antropoloji tipi müasir azərbaycanlıların, o cümlədən naxçıvanlıların tərkibində üstünlük təşkil edir və bu gün Qafqazda və ətraf regionlarda yaşayan digər xalqlardan heç biri bu tipə mənsub deyil.

Məncə, bu antropoloji dəlillər qədim Naxçıvan sakinlərinin etnik mənsubluğu barədə əvvəldə göstərdiyimiz arqumenti əsaslı şəkildə tamamlayır. Bütün bunlar hamısı bir yerdə inkar olunmaz şəkildə sübut edir ki, Azərbaycanın bütün ərazisində olduğu kimi, Naxçıvanda da tarixin ən qədim çağlarından bəri indiki yerli əhalinin, Azərbaycan türklərinin ulu əcdadları daimi məskun olmuşlar və bu ərazini heç zaman tərk etmədən bu günə qədər də yaşayırlar.

– *Vəli müəllim, söhbətimizin əvvəlində qeyd etdik ki, ölkəmizin qədim tarixinin etnik mənsubluq baxımından saxtalaşdırılmasının “zəngin” ənənələri, bu konsepsiyanın adlı-sanlı “korifeyləri” var. Nə qədər acı olsa da, etiraf etməliyik ki, müstəqillik dövründə meydana çıxmış bir sıra dəyərli tədqiqatlarla yanaşı, həmin “ənənələr” də davam edir. Dövlətimizin başçısı cənab Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” komissiyasının iclasında demişdi: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının fövqəladə əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o bizim tariximizin 1300 illik dövrünü həm əks etdirir, həm də bir daha təsbiq edir. O,*

tarixi köklərimizi dünyaya göstərir, oğuz, türk mənşəyimizi və zəngin tariximizi sübut edir.” Buna baxmayaraq, yenicə çap olunmuş “Azərbaycan tarixi”nin birinci cildində qədim tariximiz, torpaqlarımızın milli mənsubluğu ilə bağlı başımız bu qədər müsibətlər çəkəndən sonra, yenə də həmin mövqedən yazılıb.

– Mən vaxtilə çoxcildli “Azərbaycan tarixi”nin qədim dövrü əhatə edən birinci cildinin müəlliflərindən biri təsdiq olunmuşdum. Tapşırılan mətni də yazıb təhvil vermişdim. Sonra hansı səbəbdənsə müəlliflər heyətinin tərkibindən kənarlaşdırıldım. Məsələ bunda deyil. ...Mən Vətənin, xalqın tarixinə, taleyinə bu cür münasibəti anlaya bilmirəm.

Vaxtilə mən Naxçıvanın 3500 illiyi ilə, Azərbaycanda daha qədim şəhər mədəniyyəti ilə bağlı məsələ qaldıranda bəzi tarixçilərimiz etiraz etdilər. 1968-ci ildə “Şərq qapısı” qəzetində “3500 yaşlı Naxçıvan” adlı məqalə dərc etdirdim. Ancaq kitabımı həmin adla çıxmağa qoymadılar, dəyişib “Tarixin izləri ilə” elədilər. Ciddi mütəxəssislərin həqiqəti bilə-bilə bu cür mövqe tutmaları məni təəcübləndirir. Axı maddi mədəniyyət nümunələri qədim tarixin əşyayi-dəlilidir. Bunları olduğu kimi yazsaq, heç erməni də inkar edə bilməyəcək.

Necə ola bilir ki, A.Martirosyan “Ermənistan tunc və erkən dəmir dövründə” kitabında Naxçıvandan 18 kilometr aralıda, Araz sahilində olan Qızılburun (Ermənilər bunu Karmirvanq eləyiblər, bizimkilər

də onlardan götürüb Qızılvang yazırlar) arxeoloji abidələrinə sahib çıxaraq qədim erməni tarixini oradan başlayıb, amma Vəli Əliyev qədim Naxçıvan şəhərinin nekropolunu aşkar edəndə özümüzünkülərin müqaviməti ilə üzləşir? Yenə də bu torpağın əzəli sahibi Azərbaycan xalqı gəlmə hesab olunur? Biz belə elədiyimizə görə erməni üstümüzə ayaq alır.

Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın etnik tərkibi tarixən çoxkomponentli olmuşdur. Bunu inkar etmək olmaz. Ancaq türk etnosu bu torpağın yerli, aborigen əhalisidir. Bəşəriyyət yaranandan xalqımızın ulu nəsilləri bu torpaqda törəyib, bir etnos kimi burada formalaşmışdır. Bu, mənim bir alim və bir vətəndaş kimi qəti mövqeyimdir. Müstəqil dövlətimizi qurduğumuz bir zamanda da bu həqiqətləri deməyə qeyrətimiz çatmayacağına, daha mənim sözüüm yoxdur. Kim bunu inkar edirsə, səhv yoldadır. Bu gün yazılan “Azərbaycan tarixi”ndə xalqımızın etnogenezi məsələsi ön plana çəkilmişdir.

Mən bir daha tam qətiyyətlə deyirəm, Azərbaycan türklərini bu torpaqda gəlmə, irandilli, dağstandilli, Hind-Avropa mənşəli etnosları yerli hesab edənlərin mövqeyi tamamilə əsassızdır. Onların əlində heç bir fakt, heç bir elmi dəlil-sübut yoxdur.

Təbii ki, tarixin müəyyən dövrlərində dünyanın hər yerində olduğu kimi burada da miqrasiya prosesləri olmuş, lakin bu köçlər, gedib-gəlmələr yerli əhalinin etnik mənsubiyyətini dəyişməmişdir. Bu torpaqda

dünyaya gələn insan nəsilləri tarix boyu bir-birini əvəz etmiş, genealoji xətt, ulu kökə bağlılıq heç zaman qırılmayaraq bizim günlərə qədər gəlib çatmışdır. Bu gün bu torpaqda yaşayan Azərbaycan türkünün damarlarında Vətənimizin ən qədim sakinlərinin qanı axır.

*“Xalq qəzeti”,
3-4.04.1999*

MÜSTƏQİLLİYİMİZ ƏN BÖYÜK NAILİYYƏTİMİZDİR

Əsrin son onilliyi tarixşünaslıq güzgüsündə

Müsaibimiz ADPU-nun Türk və Şərqi Avropa xalqları tarixi kafedrasının müdiri, tarix elmləri doktoru, professor Oqtay Sultanovdur.

O.Sultanov müasir tariximizin nüfuzlu tədqiqatçısı, ölkəmizin ən yeni tarixinə həsr olunmuş “80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə adlı” ilk doktorluq dissertasiyasının və eyni adlı ilk elmi monoqrafiyanın (1995) müəllifidir.

– Oqtay müəllim, ilin, əsrin, minilliyin son günlərindədir. İnsanların fəaliyyətinin müxtəlif sahələri üzrə nəticələr ümumiləşdirilir, dəyərləndirilir. Ancaq söhbət hansı sahədən gedir-getsin, bu, böyük bir tarixi mərhələyə, onun yekunlarına baxış deməkdir. Yəni həm də, bəlkə də, ilk növbədə tarix elminin problemidir. Biz uzaq, ya da nisbətən uzaq dövrlərin problemlərinin öyrənilməsi

ilə bağlı tarixçilərimiz arasında gedən polemikaların, müxtəlif mövqeli elmi yanaşmaların tez-tez şahidi oluruq. Ancaq Vətənimizin tarixində son dərəcə zəngin və maraqlı bir dövrün – şahidi olduğumuz son onilliyin öyrənilməsi ilə bağlı elmi araşdırmalara nadir hallarda rast gəlirik.

Əlbəttə, bu dövrün ictimai-siyasi hadisələri haqqında çox yazılır, çox danışılır. Amma belə bir təəssürat yaranır ki, sanki, tarixçi mütəxəssislər “ən yeni tarix” mövzunu politoloqlara və jurnalistlərə güzəştə gediblər. Gəlin etiraf edək ki, cari tarixi hadisələr haqqında siyasətçilərin düşüncələri çox zaman subyektiv, jurnalistlərin yazdıqları isə diletant xarakter daşıyır. Cəmiyyətin isə tarixin obyektiv qanunlara əsaslanan elmi metodlarla araşdırılmasına, dəyərləndirilməsinə ehtiyacı var.

– Toxunduğunuz məsələyə münasibət bildirməzdən əvvəl qeyd etmək istəyirəm ki, tarixin illərə, əsrlərə bölünməsi insanların icadıdır, yəni, bir növ, süni bir bölgüdür. Bütövlükdə isə əvvəli və sonu bilinməyən zamanın axını və onun daxilində cərəyan edən hadisələrin gedişatı təqvim bölgüsü ilə müəyyənləşmir. Tarixin obyektiv inkişafının öz qanunları, öz təbii mərhələləri var. Bunlardan biri də dalğavari inkişaf nəzəriyyəsidir. Yəni qlobal mənada bəşəriyyətin tarixi inkişafı müəyyən zaman etaplarında bir-birini əvəz edən tərəqqi və tənəzzül prosesləri ilə müəyyənləşir.

Bununla belə, etiraf etmək lazımdır ki, təqvim prinsipi ilə yanaşma tarixi hadisələrin qiymətləndirilməsinə bir sistemlilik, konkretlik gətirir.

XX əsrin sonlarında ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalan dünyada Azərbaycanın ən böyük nailiyyəti dövlət müstəqilliyinin qazanılması və qorunmasıdır. Lakin təəssüf hissi ilə demək lazımdır ki, yeni əsrdə Vətənimizin taleyini müəyyənləşdirəcək bu proseslər elmi baxımdan, hələ ki, kifayət qədər öyrənilməyib. Ancaq ümitsizliyə də əsas yoxdur. Son illər tarixşünaslığımızda bu dövrün hadisələrinə marağın güclənməsi müşahidə olunur. **Bu saat mənim stolumun üstündə müdafiəyə təqdim olunmuş “Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996)” adlı doktorluq dissertasiyası var. Mən bu işin rəsmi oponenti təyin olunmuşam. Müəllif Prezident Aparatının şöbə müdiri, oxucuların daha çox ictimai xadim kimi tanıdıqları Əli Həsənovdur. Tam səmimiyyətlə demək istəyirəm ki, bu əsərdə dövlətimizin çağdaş xarici siyasəti çox yüksək elmi səviyyədə araşdırılır.**

Ümumiyyətlə, haqqında danışdığımız problem çox geniş bir söhbətin mövzudur. Ona görə də, mən istərdim ki, müsahibəmizin predmetini bir qədər konkretləşdirək, qəzetinizi daha çox maraqlandıran məsələlər üzərində dayanaq.

– Müasir dünyada xalqların, ölkələrin taleyinə ciddi təsir edən faktorlardan biri beynəlxalq inteqrasiya, ic-

timai proseslərin qloballaşması hadisəsidir. Buna görə də Azərbaycan tarixinin çağdaş mərhələdə beynəlxalq münasibətlər kontekstindəki görünüşü barədə danışsaq, elə bilirəm, oxucular üçün də maraqlı olar.

– Yüzdilliklərin hüdudunda cərəyan edən tarixi hadisələri beynəlxalq müstəvidə nəzərdən keçirəndə, ilk növbədə, Almaniyanın dirçəlişi və sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması diqqəti cəlb edir. XIX əsrin sonları ilə paralellər aparsaq, dalğavari inkişaf prinsipi burada çox aydın görünür. O zamankı kimi, indi də bu faktor beynəlxalq inkişafın perspektivlərini müəyyən edən əsas amillərdən birinə çevrilməkdədir. Mənim fikrimcə, Almaniyanın və ümumən Avropanın mövqeyi XXI əsrin ilk onilliklərində dünyanın tarixi mənzərəsini müəyyən edəcək.

Bu amili nəzərə almadan son onillikdə beynəlxalq ictimai-siyasi vəziyyətin şərhini vermək olmaz. Artıq 80-ci illərin sonlarından aydın idi ki, Avropanın, ABŞ-ın və Asiyanın, ilk növbədə, Yaponiya və Çinin inkişaf templəri arasında böyük nisbət dəyişiklikləri baş verməkdədir. Qabaqcıl texnologiyada Asiya, əmtəə dövriyyəsində isə Avropa dövlətləri ABŞ-ı dünya bazarında sıxışdırmağa başlayırdılar.

Belə bir vəziyyətlə beynəlxalq inkişafın perspektivlərinin öz xeyrinə olmadığını görən ABŞ müxtəlif maneələr etməyə, birinci növbədə Avropa ilə ziddiyyətləri aradan qaldırmaq istiqamətində addımlar atmağa başladı. Məqsəd Avropanın ABŞ-ı iqtisadi cəhətdən üstələməsinin

qarşısını almaq və sosializm sisteminin süqutundan sonra da Avropada özünün hərbi hegemonluğunu təmin etmək idi. Çünki Varşava müqaviləsi təşkilatının ləğvindən sonra Avropada NATO-nun lüzumsuzluğu ideyası yetişməkdə idi. İndi isə, bildiyimiz kimi, NATO-nun möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi istiqamətində iş gedir. On il ərzində problemə münasibətdə bu cür kəskin dəyişikliyin səbəbi nədir? Mənə elə gəlir ki, tarixçilərin bu istiqamətli suallara cavab vermələri son dərəcədə vacibdir. **Mənim fikrimcə, bu dəyişiklik, yəni rus təhlükəsinə cavab reaksiyası kimi yaranmış NATO-nun ömrünün uzanması Rusiyanın böyük və qüdrətli dövlət kimi saxlanması ilə təmin olunur. Yəni Avropa dövlətlərindən fərqli olaraq, ABŞ SSRİ dağıldıqdan sonra indiki tarixi şəraitdə Rusiyanın parçalanmasında və süqutunda maraqlı deyil. Çünki bu amil onun Avropada hegemonluğunu təmin edir, onun strateji mənafeələrinə cavab verir.**

– *Əgər eyni prinsiplərlə Asiyanın müasir siyasi mənzərəsini araşdırsaq, hansı cəhət daha çox diqqəti cəlb edir?*

– Yaponiya-Çin istehsal proseslərinin birləşərək üçüncü dünya ölkələrini öz əhatə dairəsinə alması perspektivi ABŞ-ın strateji planlarına çox güclü təsir göstərir. Qərb ölkələrinin müasir tarixi araşdıran mütəxəssisləri bu barədə hələ 80-cı illərdən yazmağa başlamışdılar. Yer kürəsinin işçi qüvvəsinin 32 faizi, ən qabaqcıl texnologiyası,

ən zəngin təbii sərvətləri, güclü hərbi potensiala malik dövlətləri Asiyadadır və XXI əsrdə dünyanın inkişaf mərkəzinin bu qitəyə keçməsi üçün saydıqlarımız çox ciddi faktordur. Qərb ədəbiyyatında da təsdiqlənən bu meyarlara mən bir amili də əlavə etmək istəyirəm. Bu da dünyanın 46 islam dövlətinin birliyinin möhkəmlənməsi faktorudur. Bu, Asiyanın XXI əsrdə aparıcı bir qitəyə çevriləcəyi ideyasını daha da gücləndirir.

Asiyanın inkişaf perspektivlərini Amerika-Avropa, Amerika-Rusiya münasibətləri ilə sintezdə təhlil etsək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Rusiya da daxil olmaqla Qərb dünyası ilə Asiyanın rəqabəti XXI əsrin siyasi mənzərəsinin əsas cizgilərini müəyyən edəcək.

Dünyanın siyasi durumunun bu görünüşü əsrlərin hüdudunda diqqəti cəlb edən başlıca cəhətdir. Təvazökarlıqdan uzaq olsa da, deməliyəm ki, bu barədə mən hələ 90-cı illərin birinci yarısında yazmışam. Təəssüf ki, mövcud şəraitdə elmi araşdırmaların ictimaiyyət arasında yayılmasının qeyri-qənaətbəxş vəziyyəti həmin fikirlərin populyarlaşmasına imkan vermədi. Amma, hər halda, mənə elə gəlir, bu faktı ümumilikdə Azərbaycan tarixşünaslığının nailiyyəti kimi qiymətləndirmək lazımdır.

– Oqtay müəllim, ölkəmiz coğrafi mövqeyinə görə Asiya ilə Avropanın kəsişmə nöqtəsində yerləşir və bu fakt onun geopolitik mövqeyinə də təsir edir. Siyasi cəhətdən Avropa strukturlarına inteqrasiya olunmaqda maraqlıyıq. Digər tərəfdən isə, etnik, dini, tarixi mənsub-

luq baxımından ənənəvi köklərlə Asiyaya bağlıyıq. Verdiniz bu təhlillərdən sonra, təbii olaraq, belə bir sual meydana çıxır. Gələn əsr üçün proqnozlaşdırdığınız bu dünya düzümündə, onun hər iki cinahında Azərbaycanın yeri necə görünür?

– Azərbaycan müstəqillik qazandığı ilk illərdə hakimiyyətdə olmuş dairələr beynəlxalq aləmdəki qüvvələr nisbətini və Qafqaz regionunda qarşı-qarşıya gələn maraqların balansını nəzərə almayan siyasət yeridirdilər. **Mütəllibov iqtidarı Türkiyə və Qərbi maraqlarını nəzərə almadan birtərəfli Rusiyapərəst mövqe, Elçibəy iqtidarı ilə əksinə, Rusiya və İranın maraqları ilə hesablaşmayan Türkiyəpərəst (və onun vasitəsilə Qərbi pərəst) mövqe tuturdular. Bu hakimiyyətlərin heç biri xarici siyasətdə Amerika-Avropa-Rusiya-Şərqi balansını gözləyə bilmədi. 1993-cü ildən bəri yeridilən siyasət isə balanslaşdırma prinsipləri çox dəqiq nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Gəlin yada salaq: Prezident Heydər Əliyevin MDB-yə daxil olmaq addımı əvvəlki iqtidarın yalnız siyasəti nəticəsində Azərbaycana qarşı kəskin mövqe tutmuş Rusiyayı neytrallaşdırdı. Bundan sonrakı mərhələdə, xüsusən neft müqavilələrinin bağlanması ilə Azərbaycanın Qərblə əlaqələri möhkəmləndi.**

1999-cu ildən sonra Rusiya münasibətdə xarici siyasətimiz yenidən fəallaşdı. Bütün bunlar Azərbaycanın xarici siyasətinin maraqlı tərəflər və böyük dövlətlər arasında müdrikliklə balanslaşdırdığını sübut edən faktorlar-

dır. XXI əsrdə regionda və global miqyasda yaranmış şəraitdən Azərbaycanın xeyrinə bəhrələnmək üçün bu siyasi xətt davam etdirilməlidir.

Avropaya yaxınlaşmaq həm mənəvi dəyərlərə yiyələnmək, həm də siyasi strukturlara üzv olmaq baxımından Azərbaycanın həyatı maraqlarına uyğundur. Lakin yaxın tarixi mərhələdə mən Azərbaycanın NATO-ya üzv olmaq perspektivini görmürəm. Çünki Rusiyanın mövcudluğunda maraqlı olan ABŞ onun Qafqazdakı maraqlarını da tanıyır. Digər tərəfdən, Azərbaycanın bu hərbi bloka üzv olması onun özü üçün də əlavə gərginliklər yaradardı.

Asiyanın XXI əsr üçün proqnozlaşdırılan böyük tərəqqi imkanları haqqında əvvəldə danışdıq. Mən əminəm ki, Azərbaycanın da daxil olduğu türk birliyi həm siyasi, həm də iqtisadi-texnoloji baxımdan bu proseslərin əsas aparıcı qüvvələrindən biri olacaq.

– Oqtay müəllim, Azərbaycanın global siyasətin həm Avropa, həm də Asiya cinahlarında perspektiv mövqeləri barədə optimist proqnozlar verirsiniz. Lakin etiraf edək ki, hər bir dövlət üçün xarici siyasətin uğurları, ilk növbədə, ölkənin daxili problemlərinin həllinə kömək baxımından dəyərlidir. Bu yöndən yanaşsaq, yeni əsrin ilk illərində Qarabağ konfliktinin həlli üçün real imkanlar görünürmü?

– Azərbaycan iqtidarının apardığı balanslaşdırılmış xarici siyasətin ən böyük uğurlu odur ki, ölkəmiz həyatı mənafelemizi müəyyən edən ən mühüm məsələlərdə

beynəlxalq birliyin dəstəyinə malikdir. Xarici siyasətin bu uğuru ölkə daxilində ictimai-siyasi sabitliyin mühüm dayaqlarından biridir. Bu sabitlik iqtidarın yeritdiyi siyasətin məntiqi nəticəsi və Qarabağ konfliktinin həlli istiqamətində ən vacib şərtlərdən biridir. İctimai sabitliyi qoruya bilməsək, problemin həllinə nail ola bilmərik.

Lakin etiraf etmək lazımdır ki, ölkədaxili sabitlik məsələnin həllinin yeganə şərti deyil. Daha dəqiq desək, konfliktin aradan qaldırılması təkcə Azərbaycanın yeritdiyi siyasətdən asılı deyil. Burada dünya siyasətinə həlledici təsir göstərən bir çox dövlətlərin ehtimalları var ki, onları ortaq məxrəcə gətirmədən konfliktin həlli barədə düşünmək sadələşmələr olardı. Qlobal miqyasda yanaşdıqda isə, ayrıca götürülmüş Qarabağ probleminin həllindən yox, bütövlükdə Qafqaz probleminin həllindən söhbət gedə bilər. Bizim üçün müsbət haldır ki, Ümumqafqaz problemlərinin həlli yolları müasir beynəlxalq siyasətin, danışıqların əsas predmetlərindən birinə çevrilməkdədir. Biz Qarabağ probleminin həllini beynəlxalq faktorlarla uzlaşdırmağa və mümkün variantlardan bizim üçün ən münasibinin ortaya qoyulmasına nail olmağa çalışmalıyıq.

Məsələn, ərazi mübadiləsi prinsipi Azərbaycan vasitəsilə Mərkəzi Asiyaya can atan ABŞ-a və Türkiyəyə sərf edir. Lakin bu, Rusiyaya qətiyyənlə verməyən bir variant olardı. Çünki bu halda şimal qonşumuz Ermənistanla təsir imkanlarını, demək olar ki, itirərdi.

Maraqların uzlaşdırılmasının nə qədər mürəkkəb bir problem olduğunu anlamaq üçün təkcə elə bu misal kifayətdir.

Və söhbətimizin əvvəlində toxunduğumuz mövzuya qayıdaraq demək istəyirəm ki, çağdaş tarixin öyrənilməsində zaman faktoru da müəyyən problemlər yaradır. Yəni hadisələrin dəqiq qiymətləndirilməsi üçün onlara müəyyən məsafədən baxmaq ehtiyacı duyulur. Xüsusən də son onilliyin hadisələri. Çünki bu hadisələr öz mahiyyəti etibarilə yenidir, tarixçi alimlərimizin araşdırmağa adət etdikləri proseslərdən fərqlidir. Bununla belə, hadisələrin elə cəhətləri var ki, onları yalnız bilavasitə müşahidə edən, şahidi və iştirakçısı olan inanlar yaza bilərlər. Zaman keçdikcə bir çox detalları bərpa etmək mümkün olmur.

Buna görə də mən hesab edirəm ki, canlı tarixin gözümüz qarşısında cərəyan edən hadisələri mütləq öyrənilməli, obyektiv elmi araşdırmaların predmetinə çevrilməlidir.

“Xalq qəzeti”, 29.12.2000

BƏLİ, SOYQIRIMI OLUB!

*“Qanlı günlərimiz” kitabı qatillərin kimliyini
dəqiq nişan verir*

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” 26 mart 1998-ci il traixli fərmanında deyilir:

“Azərbaycanlıların XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri ermənilərin düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir.

...Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir.”

Ermənilərin guya onlara qarşı törədilmiş saxta “soyqırımı” faktorunu siyasi kozıra çevirərək beynəlxalq miqyasda türk soyunun əleyhinə təxribat xarakterli böhtan kampaniyasını genişləndirdiyi bir zamanda onların özləri-

nin törətdikləri saysız-hesabsız həqiqi soyqırımı faktlarını daha ardıcıl şəkildə aşkarlayaraq bütün dünyaya göstərmək, sübut etmək aktual vəzifəyə çevrilir.

Bu il İstanbulda “erməni soyqırımı”nın öyrənilməsinə, tarixi həqiqətlərin aşkara çıxarılmasına həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfrans keçiriləcəkdir. Mətbuatda xəbər verildiyi kimi, Prezident H.Əliyev Türkiyənin ölkəmizdəki səfiri Q.E.Tezcanla görüşü zamanı bu ideyanı dəstəkləmiş, tarixi sənədlərin, arxiv materiallarının açıqlanması zəruriliyini qeyd etmişdir.

Mirzə Bağır Əliyevin bu tipli tarixi qaynaqlardan olan “Qanlı günlərimiz” kitabından oxuculara təqdim etdiyimiz seçmələr 1918-1919-cu illərdə Naxçıvanda ermənilərin soydaşlarımıza qarşı törətdiyi amansız qırğın hadisələrini bütün çılpəqlığı ilə əks etdirir.

Həmin illərdə Naxçıvanda Müsəlman Milli Komitəsinin katibi olmuş M.B.Əliyev bilavasitə şahidi olduğu hadisələri gündəlik formasında qələmə almışdır. Kitabda ermənilərin əsasən dinc əhalini – fəğir kəndliləri, uşaq və qadınları qətlə yetirmələri, bu zaman xüsusi qəddarlıq və amansızlıq göstərmələri, soyqırımı aksiyalarından sonra hər dəfə qeyri-insani bir vəhşiliklə şadyanalıq məclisi qurmaları, bizim ixtiyar sahiblərinin döyüşmək istəyənlərin qarşısını kəsərək “barışiq” xülyasına düşmələri, əcnəbi vasitəçilərin birmənalı şəkildə ermənipərəst mövqe tutmaları konkret faktlar əsasında təsvir edilmişdir.

Repressiya dövründə təqiblərə dözməyən Mirzə Bağır 1938-ci ildə ürək tutmasından vəfat etmişdir. Bu qeyrətli, ziyalı vətəndaşın bir çox yazıları, əsərləri məhv edilsə də, ailəsi “Qanlı günlərimiz” kitabının 250 səhifəlik əlyazmasını qoruya bilmiş, sonralar qızı, respublikanın Xalq artisti Zəroş Həməzəyeva onu Respublika Əlyazmaları Fonduna vermişdir.

“Qanlı günlərimiz” kitabını 1993-cü ildə filologiya elmləri namizədi Tərhan Quliyev çapa hazırlayaraq nəşr etdirmişdir. Lakin cüzi tirajla çap edilmiş bu qiymətli mənbə geniş oxucu kütləsi və hətta mütəxəssislər üçün bu günəçən, demək olar ki, naməlum qalmışdır.

Qeyd etmək istərdik ki, bu kitabın və tarixi həqiqətlərin bütün dünya üçün açıqlanmasına xidmət edə biləcək bu səpkili digər qaynaqların kompleks şəkildə, kütləvi tirajla çap edilməsi, xarici dillərə tərcümə olunaraq beynəlxalq elmi və siyasi qurumların nəzərinə yetirilməsi, İstanbul konfransında və digər nüfuzlu elmi toplantılarda ölkəmizin ciddi tədqiqatçılarının iştirakının təmin edilməsi məqsədilə xüsusi dövlət proqramının hazırlanması vaxtı çoxdan çatmışdır. Kitabdan bəzi səhifələri oxucuların diqqətinə təqdim edirik:

1918-ci il

Yanvar ayının 17-də Əznəbürt qəryəsinin erməniləri müsəlmanların üzərinə hücum edib 22 nəfər müsəlman övrot və kişilərini qətlə yetiriblər.

31 mart. Bu gün Milli Komitədə Əlincəçay nahiyəsində bulunan müsəlman köylərinin – Binənigar, Qızılça, Saltax, Noraşen, Xoşkşen erməni qüvvəsi tərəfindən işğal edilib yandırılmaları və müsəlman əhalilərinin qətl və qarətə düşər olub fəkar etmək xəbərləri alındı.

3 aprel. Müsəlman Milli Komitəsinin sədri Mirzə Nəsrulla Əmirov şəhər stasyonuna gedib Qaraxanbəyli köyündə qətlə yetirilən müsəlmanlardan 6 nəfərin meyitlərini ələ gətirib şəhər qəbiristanında dəfn etdirdi. Qətlə yetirilərdən Məşədi Rəhim Babayevin başı ermənilər tərəfindən kəsilib aparılmışdı. Amma qalan beş nəfərin nəşlərinin yarısı yanmış surətdə ələ gəlib tanınmaz edilmiş idi.

11 aprel. Həmin gün erməni qüvvəsi müsəlman köyü olan Tyuya hücum edib 150 nəfərdən ziyadə qətlə yetirilib, qalanları fərərə düşər qaldı.

27 aprel. Qızılca kəndinin adamlarından 2 nəfər müsəlman əkini suvardıqları vaxt Əbrəqunis erməniləri tərəfindən tutulub qətlə yetirmək xəbəri alındı.

Bu gün ermənilər batalyon hazırlamaq münasibətilə böyük bir şadyanalıq edib güllələr atıldı.

25 may. Cəhriq nahiyə komissarı tərəfindən Aznaburt erməniləri tərəfindən Lizburt köyünün müsəlmanları-

na təərüz olunduqda iki nəfər müsəlman qətlə yetirilib. Bir övrət və üç kişi ağır surətdə məcruh olub, yüzə qədər müsəlmanlardan heyvan aparılmış.

27 may. Dün günkü xəbərdə Bəhlul Hacı Ağabəy oğlunun ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsi bəzi təhqiqatlardan sonra bu gün şöylə aşkar oldu. Məqtul tarlada əkin suvardığı zaman erməni saldatları onun üstünə tökülüb nizəpuş etmişlərdi. Sonra burnunu, sağ qulağını kəsib bədəninə səkkiz parə vurmuşlar. Bütün gün erməni saldatları şadyanalıq edib musiqi dəstəsi ilə erməni hissələrini dolandırdılar.

6 iyun. Xəbər çatdı ki, vağzalda ermənilər müalicəxanaya od vurmuşlar ki, yansın və müalicəxana biltamam yanmış.

14 iyun. Sübh vəqti xəbər çatdı ki, Andronikin qüvvəsi Araz körpüsünü dağıtmış, Yayçı kəndinə hərəkət edib həmin kəndin əhalisini qətli-qarətə düçar qılmış.

16 iyun. Andronik qüvvəsinin 4000 qədrində Naxçıvana hərəkət etməsi xəbəri çatdı. Adılağa gölünün yanında Qaraxanbəyli erməniləri tərəfindən müsəlman ərədəçilərinin tutulub cəmi varidatları ilə Qaraxanbəyli köyünə aparılmaları xəbəri alındı.

Andronikin qüvvəsinin Yayçı üzərinə yürüş edib zəhmətkeş kütləsini atəşə tutub qətlü-qarətə düçar qılması xəbəri çatdı.

17 iyun. Axşam saat 10 radələrində Qaraxanbəyli kəndindən şəhərə tərəf 312 güllə atıldı. Şəhər bulvarında

ermənilər eyşü-işrətə məşğul olaraq musiqi çaldırırlar. Bu gün vəbadan şəhərdə, əksər mühacirlərdən, 20-yə qədər müsəlman vəfat etdi.

18 iyun. Andronikin dəstəsinin Yayçıdan Ordubada tərəf hərəkət etməsi xəbəri alındı. Fərar edənlər Əlincə çay kəndlərinin birincisinə pənah gətirmişlər.

Yenə on bir nəfərin ermənilər tərəfindən öldürülməsi xəbəri çatdı.

23 iyun. Andronikin şəhər kazarmasında olmağı xəbəri çatdı. Cəhriq müdiriyyəti tərəfindən müsəlmanlara ermənilər tərəfindən verilən cürbəcür əziyyətlər haqqında məlumat çatdı.

24 iyun. Ermənilər bütün gecəni şəhər bulvarında eyş-işrəti davam etdilər. Bu əsnada erməni tərəfindən 100-dən ziyada güllələr açıldı ki, həqiqət müsəlmanları böyük bir qorxuya, həyəcana gətirməyə bais oldu. Müsəlman tərəfindən bir güllə də olarsa atılmadı.

1 iyul. Səhə tezədən xəbər çatdı ki, Andronikin dəstəsi Xanağa kəndinə hücum edib əhalini qətlü-qarətə düşər qılmış. Dağlara fərar edib pənah aparan müsəlmanların təqibatından əl götürməyib bunları gülləbaran etmiş. Gündüz saat 2 radələrində Qaraxanbəyli kəndində 2 nəfər müsəlmanın ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsi xəbəri çatdı.

4 iyul. Bu gün səhə tezədən Andronikin dəstəsinin Nehrəm üstə hücum edib Nehrəm əhalisini top və pülem-yota tutması xəbəri çatdı. Atışmanın səsi şəhərdə gəlirdi.

Şəhər camaatı böyük iztiraba düşdü. Şəhər silahçıları Milli Komitəyə toplaşdı erməni üstə hücum etmək xülyasında bulundular. Milli Komitə bu təklifi rədd etdi. Məşədi Məhəmməd bəy Camalbəyov başladı: “Hər kəs dəvə adı çəksə isə, mən onu öldürərəm.” Nehrəm əhalisinə şəhərdən kömək göndərmək mümkün olmadı.

9 iyul. Xəbər çatdı ki, ermənilər müsəlman kəndləri olan Sərab, Qəhab və Qara Qələ kəndlərinə hücum edib əhalisini atəşə tutmuşdular. Səkkiz yüzə qədər camaat qırılıb, evlərin talan və qarət etmişlər.

8 avqust. Axşam vaxtı xəbər çıxdı ki, ermənilər hücum edib Badamlı qəryəsinin müsəlmanlarını atəşə tutub, həpsini tamam məhv edib, kəndi işğal etmişlər.

30 avqust. İrəvan müsəlmanları biltəməmə təxliyyə olunub Gümrüyə, Əlqədər və Naxçıvana fərar etdilər. “İrəvana əsgər yetirək” sözü camaat arasında müntəzər oldu. Müsəlman köylərinin bir neçəsinin erməni tərəfindən bombardman olma xəbəri bu gün alındı.

1919-cu il

6 yanvar. İran və Naxçıvan nümayəndələri İrəvana azim olandan sonra erməni qoşunu Vedibasər nahiyəsində bulunan müsəlman köylərinə hücum edib 20 mindən ziyadə müsəlman əhalisini kəsib, balaca balaları, qadınları və əlil erkəkləri evlərə toplayıb, təməməmə bıçaq və xəncər ilə kəsib, nizəbuş ediblər. Bir güllə də olursa müsəlman-

lara vurmayıblar. Vəcih övrətlərdən beş yüzə qədər Kinəgiz kəndinə aparıb, orada fahişəxana açıb eys-ışrətə məşğul olublar.

16 yanvar. Bu gün Şərur nahiyəsindən xəbər alındı ki, erməni qoşunu Əfşar qəryəsinin müsəlmanlarını bir yerə topladıqda 100-ə qədər müsəlman kəsmişlər.

23 aprel. Bu gün saat 3 radələrində trenlə ingilis generalı Diyevi Naxçıvana varid oldu. Milli Şura ilə göftugu zamanı qəti surətdə erməni hökumətinin Naxçıvanda bulunmasını və müttəfiqlər tərəfindən bunun təsdiq edilməsini yetirdi. Vükəla, hərçənd ki, bu işə etiraz edib, erməni hökumətini buraya buraxmaması barəsində və əks surətdə Naxçıvan müsəlmanlarına bir qaç gün mövlət verib, digər bir yerə köçürülməsi təşəbbüsətində bulundusa, Diyevi cənabları qəbul etməyib, əvvəlki sözündə durdu. Və iki günədək erməni hökumətinin Naxçıvana gəlib, hökumət yeritməsini söylədi. Əhaliyi-Naxçıvan qəti-ümid olaraq böylə bir rəyə gəldi ki, Naxçıvanı təxliyyə edib, burdan digər yerlərə fərar etsin.

6 may. Bu gün saat 10-da Milli Şuranın iclasında general Diyevini müşayiət elan erməni nümayəndəsi Xaytsov Naxçıvanda erməni hökumətinin bulunması və müsəlmanların ona tabe olması barəsində təklifdə bulundu. Müsəlmanlar isə “biz erməni hökumətinə tabe olmaıq və onunla yaşamaq bizə müsaidə etməz” sözlərini ümumi bir səslə izhar etdilər. Xaytsov söylədi: “Biz erməni tayfası buraya hökumət etmək istəmirik, fəqət bizi və sizləri bu

əmrə tabe olmağa ingilis dövləti məcbur qılır. Çünki məzbur dövlət bütün dünyaya sahiblik edir və hər tayifə ki, onun əmrinə etiraz edirsə, ol tayifə onun hüzurunda asiyyətdə olunur. Əlavə olaraq bu fətva qət olunubdur. Müsəlmanlar yenə qəbul etməyib, əvvəlki etirazlarında bulundularsa da, bunların etirazlarına nə Diyevi və nə sairləri güş verməyib, Milli Şuranın zalım tərki qıldılar. Bu iş əhalinin həpsinin hüsnünü pozub yas və təhəssürə düşər qıldı. Hər müsəlmanın üzünə baxdıqda müşkül və pərişanlıq müşahidə olunurdu. Müxtəsər, ədu arzusunda nail, əmma müsəlmanlar zəbun oldular.

3 iyun. Bu gün erməni hökumət pristavının müavini bir qaç nəfər soldatlar ilə bazara çıxıb, müsəlman dükanlarında bulunan stulları zor ilə yığıb aparmağa hökm etdi. Belə ki, bir qaç çayçı dükanlarından stulları apardıqda sahibləri mümaniət göstərmək istərkən pristav bu adamları təhdid edib, bunları nalayiq fəvş ilə bihörmət etdi. İşbu hadisələr yerli əhalinin şəhərdən fərar edib köylərdə qalmalarına bais oldu. Erməni hökuməti isə kəndi bəd fikrindən əl götürməyib, müsəlmanın adlı cavanlarını təqib edib həbsə almağa başladı.

23 iyun. Erməni hökuməti tərəfindən sadir olunan əmr mövcibincə polis məmurları və zabitanə şəhər bazasına çıxıb, müsəlmanlardan 12 adam tutub, polis idarəsinə apardı. Məhbusları soldatlar həbsxanada əqlə gəlməyən dərəcədə döyüb canlarını neçə yerdən məcruh etmişdilər.

25 iyul. Tamam əhali dükanları və evləri buraxıb, Araz kənarına və İrana tərəf fərar etdilər. Bundan istifadə edərək şəhərdə bir qaç adamlar şəhərin dükanlarını və evlərini qarət etməyə başladılar. Belə ki, qarət vaxtı şəhərdə qarətçilər tərəfindən bir qədər müsəlman qətlə yetirildi. Fərar edən əhali kəndlərini düşmənin təcavüzlərindən istixlas etmək üçün İranın Qızılqışlaq, Mərənd, Xoy və Urmı köylərinə köçdülər. Arazdan keçərkən biçarə müsəlmanlardan 100-ə qədər erkək və qadın Araza düşüb boğuşmuşlar.

“Xalq qəzeti”, 1.03.2001

İÇƏRİŞƏHƏR HƏM DƏ ARXEOLOJİ ABİDƏDİR

Maddi mədəniyyət nümunələri Bakının tarixini antik dövrlə bağlayır

“Bakı şəhərində İçərişəhər tarix-memarlıq qoruyğunun mühafizəsi və bərpası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 fevral 2003-cü il tarixli sərəncamında tarix və memarlıq sahəsində qarşıda duran vəzifələr müəyyənləşdirilməklə yanaşı, İçərişəhərin arxeoloji tədqiqi məsələsinə də xüsusi diqqət verilir.

Sərəncamda deyilir: “İçərişəhərin ərazisində mütəmadi olaraq aparılan qazıntı işləri nəticəsində əldə olunmuş arxeoloji materialların zənginliyi nümayiş etdirir ki, İçərişəhər Azərbaycan xalqının tarixinin, o cümlədən onun milli dövlətçilik tarixinin bir çox açılmamış səhifələri haqqında, zəngin mənəvi və maddi sərvətlər xəzinəsi barədə dəyərli, mötəbər məlumatlar verən və tədqiqinə hələ də

ehtiyac duyulan tükənməz mənbədir. Mütəxəssislər İçərişəhərin qədim yaşayış məskəni olması ilə yanaşı, onun ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar etdikləri mədəni təbəqələrin Azərbaycan xalqının tarixi və mədəniyyəti üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu müəyyən etmişlər.”

Bütün araşdırmalarını İçərişəhərin arxeoloji tədqiqinə həsr etmiş tanınmış arxeoloq Kamil Fərhadovlu söhbətində bu problemlərə aydınlıq gətirir:

– Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri olan Bakının yerləşdiyi Abşeron yarımadasından tapılan arxeoloji materiallar bu ərazinin ulu babalarımız tərəfindən çox qədim zamanlardan məskunlaşdırıldığını sübut edir.

Mərdəkan, Şüvəlan, Türkan, Maştağa, Bilgəh, Nardaran, Buzovna, Suraxanı, Qala, Gürqan, Şağan, Dübəndi, Binəqədi və s. yerlərdə e.ə. III-I minilliyə aid maddi mədəniyyət qalıqlarının tapılması və qaya rəsmlərinin aşkar olunması bunu bir daha təsdiq edir.

Qobustan ərazisinin qədim və zəngin qaya rəsmləri qalereyası bu deyilənlərə ən dəyərli sübutdur.

Abşeronun belə qədim yaşayış ocaqlarından biri də Bakının tarixi güşəsi olan İçərişəhər ərazisidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakının yaşı, salındığı tarix hələ də dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Xüsusilə, şəhərin ən qədim dövr tarixi tamamilə diqqətdən kənar qalmışdır.

Bakı haqqında IX-X əsrlərdən sonraya aid olan mənbələrin məzmunu barədə görkəmli tarixçi, professor Sara Aşurbəylinin “Bakı şəhərinin tarixi” kitabında müfəssəl məlumat verilmişdir. Şəhərin yerləşdiyi ərazinin qədim dövr yaşayış yerləri barədə isə kitabda yalnız ümumi məlumat vardır. Tədqiqatçı haqlı olaraq qeyd edir ki, şəhərin daha qədim tarixinin öyrənilməsi yalnız bu ərazidə geniş arxeoloji tədqiqatların aparılması vasitəsilə mümkün ola bilər.

Bəlli olduğu kimi, Bakı haqqında yazılı mənbələrin məlumatı inkişaf etmiş feodalizm dövründən qədimə getmir. İlk yazılı mənbələrdən sayılan IX-X əsr ərəb səyyahlarının qeydlərində və bu dövrün digər mənbələrində Bakının adı yalnız neft yataqları ilə əlaqədar çəkilir. **İçərişəhərdə aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri Bakının VIII-IX əsrlərdən başlayaraq şəhər kimi formalaşdığını faktik materiallarla təsdiq etməsinə baxmayaraq, həmin dövrə aid yazılı mənbələrdə Bakı haqqında heç bir məlumat yoxdur.**

Bakının sonrakı dövr tarixinə aid mənbələrdə də şəhərin həyatı, onun sosial-iqtisadi vəziyyəti, əhalinin məişəti, məşğuliyyəti, təsərrüfatı və sənətkarlığı haqqında geniş məlumata, demək olar ki, təsadüf olunmur.

– *Bəs arxeoloji tədqiqatlar necə, Bakının tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün etibarlı dəlillər verir mi?*

– Haqqında danışdığımız bu problemin öyrənilməsi üçün neçə illərdir ki, Bakının qədim guşəsi olan İçərişə-

hərdə ardıcıl olaraq arxeoloji qazıntı və tədqiqat işləri aparılır. Təbii haldır ki, bu axtarışlar zamanı şəhərin yaranma tarixi də həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Şəhərdə son illərə qədər aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində əldə edilmiş kütləvi mədəniyyət qalıqları isə onun tarixini IX əsrdən qədimə aparmıdı.

Lakin 1988-ci ilin arxeoloji qazıntıları zamanı əldə olunan materiallar şəhərin qədim dövrü haqda yeni fikir söyləmək imkanı yaratdı.

Bakının şəhər kimi formalaşmasına qədərki yaşayış yerinin harada olması məsələsi həmişə tədqiqat işlərinin əsas problemlərindən biri olmuş, bu məsələ ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bəziləri qədim yaşayış yerinin müasir Bakının dağlıq ərazisində, bəziləri isə 190 nömrəli məktəbin yerləşdiyi sahədə və s. olduğunu güman etmişlər.

Arxeoloji tədqiqatlar isə birmənalı şəkildə sübut edir ki, ən qədim yaşayış məskəni məhz İçərişəhərin ərazisində olmuşdur.

Hətta son bir neçə ildə İçərişəhər ərazisinin müxtəlif yerlərində aparılan qazıntılardan tapılmış materiallarının müqayisəsi belə bir fikir söyləməyə də əsas verir ki, şəhərin qədim yaşayış yeri konkret olaraq məhz ən qədim memarlıq abidələri – Qız qalası və Məhəmməd məscidi yerləşən məhəllələrdə olmuşdur. Bu sahələrdə son bir neçə ildə aparılan arxeoloji qazıntılar söylənilən fikri tam təsdiq edir.

– *Problemə tam aydınlıq gətirmək üçün İçərişəhərdə arxeoloji qazıntı işlərini daha da genişləndirməyə nə mane olur?*

– İçərişəhərdə indi də həm qaynar yaşayışın davam etməsi, həm də çoxlu memarlıq abidələrinin olması ərazidə geniş arxeoloji tədqiqatlar aparmaq imkanını xeyli məhdudlaşdırır. Demək olar ki, arxeoloji qazıntılar əsasən küçə və dalanlarda, son zamanlar isə bərpa işləri ilə əlaqədar sökülən binaların yerində aparılır.

Bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, arxeoloji qazıntılar zamanı materiallar, xüsusilə kövrək saxsı qablar əsasən xırda qırıqlar şəklində tapılır və onların bir hissəsi xarakterik əlamətlərinə görə bərpa olunsa da, əksəriyyətinin forması naməlum qalır.

Bir tərəfdən, ərazidə uzun müddət yaşayış zamanı bərpa və yenidənqurma işlərinin aparılması, yeni iri binaların tikilməsi qədim mədəni təbəqələri alt-üst etdiyindən şəhərin ən qədim tarixinə aid təbəqəni izləyib aydınlaşdırmaq çox çətinləşmişdir. Digər tərəfdən, İçərişəhərin üzərində salındığı qaya-qum təbəqəsi də qədim yaşayış qalıqlarına aid maddi mədəniyyəti izləmək məsələsində çətinliklər törədir.

Məhz bunların nəticəsidir ki, uzun müddətli arxeoloji qazıntılar zamanı şəhərin ən qədim dövrünü müəyyən edə bilən çoxlu materiallar tapmaq mümkün olmamışdır.

– *Arxeoloji tədqiqatların konkret olaraq hansı yeni nəticələri, hansı tapıntılar İçərişəhərin qədim tarixini öy-*

rənmək üçün aparılan işlərin uğurlu olacağına ümid yaradır?

– 1988-ci ildə Məhəmməd məscidində təmir işlərinin başlanması ilə əlaqədar alt mərtəbənin aşkar olunması və onun içərisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qədim dövrə aid saxsı məmulatı və metal silah nümunələrinin tapılması böyük marağa səbəb olmuşdur.

Saxsı qablar öz forması və əlamətlərinə görə orta əsr qablarından fərqlənir. Formaca, vazaya bənzəyən hündür dabanlı, şirəsiz saxsı qablar və dəmir nizə ucluğu antik dövr üçün tam xarakterikdir.

Qeyd etməliyik ki, İçərişəhərdə müxtəlif illərdə arxeoloji qazıntılar zamanı da, şəhərin ən qədim dövrünə aid olduğu ehtimal edilən xeyli saxsı qab nümunələri tapılmışdır. Yəqin ki, həmin materiallar elmi cəhətdən təhlil edildikdən sonra şəhərin qədim dövr yaşayış yeri haqda daha real fikirlər söyləmək mümkün olacaqdır.

Bunlardan əlavə, İçərişəhərdə arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş boyalı qabların bəziləri Qəbələ şəhərinin antik dövr təbəqəsindən əldə edilən boyalı qablarla oxşarlıq təşkil edir.

1986-cı ildə Məhəmməd məscidinin şimal tərəfindən tapılmış saxsı küp öz xarakterik əlamətlərinə görə diqqəti daha çox cəlb edir. Hündürlüyü 1 m, gövdəsinin dairəsi isə 70 sm olan bu böyük küpün oturacağıın diametri

yalnız 5 sm.-dir. Bu forma ilk görünüşdən antik dövrdə geniş yayılmış anfara tipli qabları xatırladır.

İçərişəhərdən müxtəlif qazıntı sahələrindən əldə edilən daş sütun altlıqları da qədimlik baxımından diqqəti cəlb edir. Həmin daş sütun altlıqlarından biri Məhəmməd məscidindən şimal-şərq tərəfdə yerləşən qazıntı sahəsindən tapılmışdır. Onun maraqlı quruluşu vardır. Əhəng daşından yonulmuş bu forma iki hissədən ibarətdir. Altı, yəni oturacaq tərəfi dörd, sütun qoyulan üst hissəsi isə səkkiz bucaqlıdır.

Digər daş sütun altlığı isə 1988-ci ildə Məhəmməd məscidinin alt mərtəbəsində aparılan arxeoloji qazıntı zamanı üzə çıxarılmışdır. Əhəng daşından yonulmuş bu forma əvvəlkindən yalnız sütun qoyulan hissəsinin en kəsiyinin dairəvi şəkildə olması ilə fərqlənir.

Şaquli dayaq olan sütun qədim Şərq və antik dövr memarlığında binaların fasad və daxili kompozisiyasında geniş tətbiq edilmişdir. Daş sütun altlıqları antik dövr şəhər yerləri üçün səciyyəvidir. Belə sütun altlıqları Azərbaycanın antik dövr və erkən orta əsrlər şəhərlərindən də aşkar olunmuşdur.

– *Daha hansı maraqlı arxeoloji tapıntılar Bakının tarixini antik dövrlə bağlamağa əsas verir?*

– İçərişəhərdən 1989-cu ildə tikinti-bərpa işləri zamanı tapılan gil qadın heykəli Bakının qədim maddi və mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından böyük

maraq doğurur. Heykəlin hündürlüyü 12 sm-dir. Onun qolları və döşlərinin uc tərəfi qırılmışdır.

Qadının çatma qaşları, burnu və ağız dərin batıq xətlərlə verilmişdir. Gözləri isə göy rəngdə daş qırıqlarının gilə batırılması yolu ilə təsvir olunmuşdur. Heykəlin boyun hissəsində qövs formasında verilmiş nöqtəvari batıq oymalarla onun boyun bəzəyi göstərilmişdir.

Heykəlin dik dayanması üçün onun altı oturacaqlı düzəldilmişdir.

Bu hissə, bir növ, enli paltar – tuman geyinmiş qadını xatırladır. Gil heykəlin üzərinə bozumontul rəngli məhlul çəkilmişdir. Onun qolları və döşləri ayrıca düzəldilib sonra bədənə birləşdirilmişdir.

Bəhs etdiyimiz heykəl təsərrüfat işləri zamanı təsadüfən və tək tapıldığından onun mənsubluq dövrünü yalnız analoji materialların köməyi ilə müəyyən etmək mümkündür.

Qeyd etməliyik ki, arxeoloji qazıntılar nəticəsində Azərbaycan ərazisindən xeyli miqdarda insan heykəlləri tapılmışdır. Onlar əsasən daş, gil və metaldan hazırlanmışdır.

İsmayılı rayonundakı Qalagah sahəsində arxeoloji qazıntılar zamanı da xeyli gil fiqurlar aşkar olunmuşdur. Fiqurlar I-III əsrlərə aid edilir. Bu heykəllərdən biri Bakı tapıntısına çox yaxındır. Onların ölçüsü eyni, quruluşu və bəzəyi tam oxşardır. İçərişəhərdən tapılan heykəlin bütün əlamətlərinin oxşarlığı onu Qalagah heykəli ilə eyni dövrə

aid etməyə əsas verir. Bədii sənətkarlıq nümunəsi kimi diqqəti cəlb edən bu qadın heykəli Bakı əhalisinin qədim mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi cəhətdən də mühüm tarixi mənbə kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

İçərişəhərdən arxeoloji qazıntılar nəticəsində son illərdə əldə edilmiş antik dövrə aid yeni tapıntılar da bu heykəllə birlikdə şəhərin qədim yaşayış məskənini müəyyənləşdirmək baxımından çox qiymətlidir. Beləliklə, son illərin arxeoloji tapıntıları Bakının yaşayış məskəni kimi tarixini çox qədimə aparır.

Şəhərin qədim yaşayış yeri ilə bağlı bəzi başqa arxeoloji tapıntılar da diqqəti cəlb edir.

Onlardan biri 1964-cü ildə Qız qalasının yanından arxeoloji qazıntı zamanı 2,2 metr dərinlikdən tapılmış tuncdan düzəldilmiş fantastik balıq fiqurudur.

Tədqiqatçılar onda bir çox qədimlik elementlərinin müşahidə olduğunu qeyd etmişlər. Belə formalı balıq fiquruna hələ ki, başqa yerdə təsadüf edilməmişdir. Yəni bu, əslində, analoqu olmayan bir tapıntıdır. Bəzi əlamətlərinə görə onu həm balığa, digər əlamətlərinə görə isə həm də delfinə oxşatmaq olur. Abşeronda balıq ta qədimlərdən bəri totem sayılmışdır. Sara Aşurbəyli yazır ki, bu ərazidə balıq həm də bolluq, firəvanlıq rəmzi kimi qəbul edilmişdir. Qobustanın qədim qaya rəsmlərində də çoxlu balıq təsvirlərinin varlığı bu inancın çox qədimlərdən başladığını göstərir.

Bütün bu deyilənlər həmin fiqurun qədimlik əlamətlərini bir daha təsdiq edir və onun antik dövrə aid olduğunu göstərir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı İçərişəhərdə aşkar edilmiş bəzi başqa obyektlər də şəhərin qədimliyi haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Beləliklə, göstərilən dəlillər şəhərin qədim dövrü haqqında xeyli məlumat verir və Bakının (o zaman Bakı yalnız İçərişəhərdən ibarət idi) antik dövrlərdən, yəni eramızdan əvvəl yaşayış məskəni kimi varlığını təsdiqləyir.

“Xalq qəzeti”, 15.03.2003

NAXÇIVAN ƏZƏLİ VƏ ƏBƏDİ TÜRK YURDUDUR

Naxçıvan ərazisi erməni şovinistlərinin qəsbkarlıq ideologiyasının əsas hədəflərindən biridir.

Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları son vaxtlar daha israrla, daha həyasızlıqla səslənməyə başlamışdır. Əs-lində, ermənilər Naxçıvan barədə təcavüzkarlıq niyyətlərini heç zaman gizlətmir, Azərbaycana qarşı təbliğat müharibəsində bu amili həmişə ön planda saxlayırlar. Naxçıvandakı Culfa qəbiristanlığında guya erməni qəbirlərinin dağıdılması haqqında qaldırılmış, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının tribunasına qədər gedib çıxmış, onların qeyri-obyektiv qətnamə qəbul etmələrinə səbəb olmuş növbəti böhtan kampaniyası ermənilərin bu xülyadan əl çəkmədiklərini bir daha təsdiq edir. Düşmənin bu mövqeyi bizi də həmişə sayıq olmağa, Vətənimizin torpaqları üzərində sahiblik haqqımızın hər an, hər vasitə ilə təsdiqləməyə səfərbər etməlidir.

Təsadüfi deyil ki, hələ 1998-ci ildə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi üzrə Dövlət komissiyasının iclasında ümummilli liderimiz Heydər Əliyev onların bu məkrli niyyətləri ilə bağlı tarix elmimiz qarşısında duran vəzifələri müəyyənləşdirərək demişdi: “...Məqsəd Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın tarixini təhlil etmək və bunu geniş kütləyə, o cümlədən də beynəlxalq aləmə təqdim etməkdən ibarətdir. Bunun da zərurəti ondan irəli gəlir ki, Azərbaycanın başqa torpaqlarına iddialarla yanaşı, Naxçıvana qarşı iddia daha da kəskinidir.

...1988-ci ildən başlayaraq Dağlıq Qarabağın Ermənistan torpağı olması məsələsini kəskin qoydular və müharibə, münaqişə başlandı, biz böyük faciələrlə üzləşdik. İndi isə, görünür ki, onlar yeni bir hücum, Naxçıvana qarşı hücumu başlayırlar.”

Ermənilərin ümumən Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan torpaqlarına sahiblik iddiasının elmi cəhətdən əsassızlığını sübut etmək üçün biz, ilk növbədə, Vətənimizin qədim tarixini etnik mənsubiyyət baxımından daha əsaslı şəkildə öyrənməli, yazmalı və bütün dünyaya isbat etməliyik. İnkər etmək olmaz ki, ölkəmizin ictimai tarixi kifayət qədər dərinəndən araşdırılıb. Ancaq, nədənsə, tarixçilərimiz bir çox hallarda bu torpaqdakı tarixi hadisələrin iştirakçısı olmuş insanların kimliyi, milli-etnik mənsubluğu barədə söz açmağı lazım bilməyiblər, ya da bu məsələyə yanlıs, təhrifçi mövqelərdən yanaşıblar. Xoşbəxtlikdən,

bu qeyri-obyektiv, qərəzli mövqe ilə barışmayaraq Vətənimizin həqiqi, elmi tarixinin yazılması uğrunda çalışan alimlərimiz də olmuşdur.

Bugünkü qonağımız qədim tariximizin etnik problemlərinə obyektiv elmi mövqedən yanaşan alimlərimizdən biri, tarix elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Vəli Əliyevdir. Naxçıvanın qədim tarixi üzrə ən nüfuzlu mütəxəssislərdən biri olan V.Əliyev Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyasının rəhbəridir və 40 ildən artıqdır ki, bu ərazinin qədim maddi mədəniyyət abidələrinin tədqiqi ilə məşğuldur.

Professor V.Əliyev AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Tunc və ilk dəmir dövrü şöbəsinin, eyni zamanda Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Ümumi tarix kafedrasının müdiridir.

– Vəli müəllim, xəyanətkar qonşularımızın qədim türk torpağı olan Naxçıvan ərazisi barədə saxtakar iddialarının və müəyyən məqamlarda beynəlxalq ictimaiyyəti də bu yalanlara inandırmalarının qarşısını elmi dəlillərlə ala bilməməyimizin səbəbi nədir?

– Sovetlər dövründə tariximizin saxtalaşdırılması, hakim ideologiyasının mənafeyinə uyğun yozulması qədim tariximizin öyrənilməsinə çox böyük ziyan vurub. Bu amil Vətənimizin etnik tarixinin araşdırılmasında özünü daha qabarıq göstərir. Təsadüfi deyil ki, ulu öndərimiz Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında demişdi: “Biz ötən

dövrə tariximizi özümüz istədiyimiz kimi yaza bilməmişik. Tariximizin həmişə ideologiya təsiri altında qalması, bu bərədə bizim sərbəst olmamağımız vaxtilə böyük itkilərə gətirib çıxarmışdı.”

Miladdan əvvəl beşinci minillikdən üzü bəri qədim tariximizin bir çox mühüm məsələləri problem olaraq qalır. Əldə yazılı mənbələr olmadığı üçün qədim etnik tarixin araşdırılmasında ən etibarlı qaynaq sayılan dil materiallarından istifadə etmək imkanımız yoxdur. Deməli, bütün dünyada olduğu kimi, biz də həm Vətənimizin, həm də xalqımızın qədim tarixini maddi mədəniyyət abidələrinin tədqiqi yolu ilə öyrənməliyik.

Etiraf etmək lazımdır ki, əlimizdə kifayət qədər faktik material olmasına baxmayaraq, sovet dövründə biz torpaqlarımızın etnik mənsubiyyəti probleminə gərəyincə diqqət yetirə bilməmişik. Daha böyük təəssüf hissi ilə deməliyəm ki, bu məsələdə biz müstəqillik dövrünün verdiyi tarixi fürsətdən də gərəyincə faydalana bilmədik. Bir neçə il bundan əvvəl nəşr edilmiş çoxcildli “Azərbaycan tarixi”nin akademik nəşrində də bu məsələyə tam aydınlıq gətirilmədi, qədim etnik tariximizə dair köhnə, saxta konsepsiya əsasən saxlanıldı. İndi ümid yeni nəşri hazırlanan “Azərbaycan ensiklopediyası”na qalıb.

Bizim tarixşünaslığımızda vəziyyət bu cürdür. İndi yaşadıkları əraziyə heç bir sahiblik haqqı olmayan erməni “tarix yazanları” isə torpaq iddialarına zəmin hazırlamaq

üçün məqsədyönlü şəkildə çox eybəcər saxtakarlıqlara əl atır, qondarma kitablar yazır və onların dünyada təbliğini təşkil edə bilirlər.

Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, hələ miladdan əvvəl VI-V minilliklərdən, bir az da qədimdən bu torpaqların sahibi bizim ulu babalarımız olmuşlar. Müstəqillikdən əvvəlki illərdə bu fikirləri irəli sürəndə türk varlığını danan bir çox adlı-sanlı alimlər etiraz edirdilər ki, arxeoloji abidə, maddi mədəniyyət etnik mənsubiyyəti müəyyənləşdirmək üçün əsas ola bilməz. **Bu, çox qərəzli mövqe idi. Necə olur ki, bütün qədim xalqların etnik mənsubiyyəti onların maddi mədəniyyət abidələri ilə müəyyənləşdirildiyi halda, bu metod Azərbaycan xalqının ən qədim tarixinin öyrənilməsinə tətbiq edilə bilməz?! Sadəcə olaraq, bizim ən qədim tariximizlə bağlı elmi həqiqətlərin aşkara çıxarılmasını istəməyənlər bu tipli araşdırmaların qarşısını hər vasitə ilə alırdılar. Məncə, bunun iki əsas səbəbi vardı. Birinci (obyektiv) səbəb o idi ki, onlar Azərbaycan xalqının qədim zəngin tarixinin, siyasi, mədəni və dövlətçilik ənənələrinin, böyük türk varlığının aşkara çıxarılmasını, təsdiqlənməsini istəmirdilər. Bu, vaxtilə bizim möhtəşəm milli eposumuzun – “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin qadağan edilməsinə bənzər bir hadisə idi. İkinci (subyektiv) səbəb isə o idi ki, doğru elmi həqiqətin aşkara çıxması bu adamlara şan-şöhrət, mənəb qazandırmış cild-cild kitabların əslində yalan və saxta-**

karlıqdan ibarət olduğunu, “elmi” konsepsiyalarının düşmən dəyirmanına su tökdüyünü isbat edəcəkdir.

– İndiki dövrdə tarixşünaslıq elmimizə məlum olan maddi mədəniyyət abidələrinin konkret hansı elementləri onların etnik mənsubiyyəti barədə dəqiq fikir söyləməyə imkan verir?

– Miladdan öncə V minillikdən başlayaraq bu ərazidə oturaq həyat keçirmiş, yüksək mədəniyyət yaratmış, IV minillikdən sonra Kür-Araz ovalığından ətraf torpaqlara yayılaraq yeni ərazilər mənimsəmiş əcdadlarımızın kimliyini sübut edən abidələr saysız-hesabsızdır. **Ərazimizdə, o cümlədən Naxçıvan torpağında aşkar edilmiş arxeoloji materiallar – dəfn abidələri, yaşayış məskənləri, piktoqrafik nümunələr bir kompleks halındadır və bunların eyni bir mədəniyyətə mənsubluğu şübhə doğurmur. Yaşayış yerlərinin arxitektura və texnoloji xüsusiyyətləri miladdan öncəki VI-V minilliklərdən başlayaraq, ta bizim günlərə qədər Azərbaycanın bütün ərazisində qalmaqdadır. Yəni məişətlə, yaşayış tərzilə bağlı nəsildən-nəslə ötürülən ənənələr bir neçə min il ərzində etnik mənsubluğunu dəyişməyən, arası kəsilməyən, qırılmayan vahid xətt üzrə inkişaf edərək bu günə – bugünkü azərbaycanlıların həyatına qədər gəlib çatmışdır. Bu isə o deməkdir ki, haqqında danışdığımız qədim abidələr məhz bu torpaqda yaşayan Azərbaycan türklərinin qədim nəsillərinə mənsub olmuş**

dur. Onu da əlavə edim ki, antropoloji tədqiqatlar da bu qənaəti təsdiq edir.

– *Naxçıvanın qədim tarixinin türk mənsubluğunun isbatı üçün dəfn abidələri nə kimi dəlillər verir? Məsələ burasındadır ki, ermənilərin bu dəfə qaldırdıqları haray-həşir əsasən bu məsələ ilə, guya Naxçıvan əraziindəki qədim erməni qəbiristanlıqlarının, konkret olaraq Culfa qəbiristanlığının dağıdılması ilə bağlıdır.*

– Naxçıvanda məskun olmuş insanların qəbilə, tayfa şəklində etnik formalaşma dövrünə aid qədim dəfn abidələri kurqanlarla bağlıdır. Naxçıvanda aşkar edilmiş kurqanaltı dəfn abidələri, deyək ki, Altaydakılardan heç nə ilə fərqlənmir. Kurqanlarda aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri də mənsubluq baxımından Kür-Araz mədəniyyətinə aid daha qədim arxeoloji nümunələrlə eyniyyət təşkil edir. Yəni bu mədəniyyətin sahibi ən qədim zamanlardan bu torpaqlarda sakin olmuş ulu əcdadlarımızdır. **Həmin problemin sonrakı mərhələlərdə, deyək ki, ermənilərin iddia etdikləri kimi, orta əsrlərdəki vəziyyətinin müzakirəsinə isə, ümumiyyətlə, lüzum yoxdur. Yeni eradan sonrakı tarixdə bu məsələ o qədər aydın və aşkardır ki, onu müzakirə obyektinə çevirmək mənasız görünür. Ölkəmizin bütün ərazisində olduğu kimi, Naxçıvandakı xristianlığa məxsus qədim dəfn və memarlıq abidələri də Azərbaycan tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Alban mədəniyyətinə məxsusdur və bu əraziyə tarixilik baxımından “dünən-sırağagün”**

gəlmiş ermənilərin həmin abidələrə sahiblik iddiasına düşmələri növbəti həyasız qarayaxmadan başqa bir şey deyil.

Qədim Culfa qəbiristanlığı miladdan əvvəl ikinci minillikdən başlayaraq burada yaşayış məskəni olduğunu sübut edir. Buradakı ən qədim qəbirlər həmin dövrlərdə Azərbaycanın hər yerində olanlardan heç nə ilə fərqlənmir və deməli, bizim ulu babalarımıza məxsusdur. Orta əsrlərə aid qəbirlər isə əsasən müsəlman qəbirləridir. Türbələr, sənduqələr Əcəmi memarlıq məktəbinin ünsürlərini daşıyır. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövrünə aid qoç qəbir abidələri də vardır.

Orta əsrlərdə Culfa (Cula) şəhəri Şərqdən Qafqaza gedən karvan yolu üzərində sərhəd keçid məntəqəsi və böyük ticarət mərkəzi idi. Ona görə də burada, dünyanın hər yerində olduğu kimi, müxtəlif dinlərin və xalqların nümayəndələrinin yaşaması təbii hal idi. Onların içərisində Şərqi bütün şəhərlərində olduğu kimi, müəyyən sayda ermənilərin də olması və bu səbəbdən də şəhər qəbiristanlığındakı xristian məzarları arasında erməni qəbirlərinə də rast gəlinə bilməsi, təbii ki, istisna edilmir. (Ona qalsa, Parisin, Moskvanın və Los-Ancelesin qəbiristanlıqlarında da minlərlə erməni qəbri var.)

Ermənilərin bu əraziyə kütləvi köçürülməsi isə, tarixdən yaxşı məlum olduğu kimi, yalnız XIX əsrin birinci rübündən sonra baş vermişdir. Buna görə də Naxçıvan

ərazisində ermənilərə məxsus dəfn və dini memarlıq abidələri, demək olar ki, yalnız həmin dövrdən sonraya aiddir. Burada orta əsrlərə aid minlərlə erməni qəbrinin olması barədə iddia isə, əlbəttə, cəfəngiyatdır.

Bir məsələni də xatırlatmaq istəyirəm ki, vaxtilə bu ərazidən dəmir yolunun çəkilişi ilə əlaqədar olaraq qəbiristanlıqda bir çox həm müsəlman, həm də xristian məzarları dağılmağa məruz qalmışdır.

Ermənilərin burada erməni qəbirlərinin guya 60-70ci illərdən başlayaraq dağıdılması iddiasına gəlincə, deməliyəm ki, sovet dövründə bura sərhəd zonası idi və təhlükəsizlik orqanları qəbiristanlığa nəinki adi vətəndaşları, heç tədqiqatçıları belə buraxmırdılar. Mən özüm vaxtilə həmin qəbiristanlıqda xüsusi icazə ilə, əsgər nəzarəti altında tədqiqat aparmışam.

Təbii ki, tarix boyu dünyanın hər yerində olduğu kimi, burada da miqrasiya prosesləri müşahidə olunsa da, yerli-köklü əhalinin etnik tərkibində ciddi dəyişiklik baş verməmiş, müəyyən köçlər olmuş, lakin bu gedib-gəlmələr yerli əhalinin etnik məcburiyyətini dəyişməmişdir. Bu torpağın əzəli sakinləri və sahibləri olan insan nəsilləri tarix boyu bir-birini əvəz etmiş, genealogiya xətt, ulu kökə bağlılıq heç zaman qırılmayaraq bizim günlərə qədər gəlib çatmışdır. Bu gün də bu torpağın sahibi olan Azərbaycan türkləri Vətənimizin ən qədim sakinlərinin tarixi və mənəvi varisləridir.

“Xalq qəzeti”, 7.03.2006

TARİXİ SƏNƏDLƏR

ERMƏNİ CİNAYƏTLƏRİNİ İFŞA EDİR

Qərbi Azərbaycan torpaqlarının tarixinə, burada yaşamış soydaşlarımızın taleyinə dair bir sıra dəyərli tədqiqat əsərlərinin müəllifi olan filologiya elmləri namizədi Əziz Ələkbərlinin “Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı. Sənədlərin dili ilə” adlı yenicə çapdan çıxmış irihəcmli kitabı, adından da görüldüyü kimi, erməni şovinistlərinin xalqımıza qarşı həyata keçirdikləri genosid siyasətinin növbəti bir mərhələsini təşkil edən hadisələrin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Kitabda nadir sənədlərin və fotosəkillərin vasitəsilə ermənilərin törətdikləri amansız vəhşiliklər təkzib olunmaz şəkildə açılıb göstərilir.

Ermənilərin azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımının tarixi iki yüz ildən çoxdur. 1801-ci ildə Gürcüstanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi ilə Loru mahalında yaşayan azərbaycanlıların soyqırımının ilk aktı həyata keçirilmiş-

dir. Beləliklə, həmin tarixlərdən etibarən erməni taunu yavaş-yavaş bütün Qafqazı bürüməyə başlayır.

XIX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Cənubi Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən tədricən ələ keçirilməsi və Rusiya ilə İran arasında 1813-cü ildə Gülüstən, 1828-ci ildə Türkmənçay müqavilələrinin bağlanması Azərbaycanı yeni fəlakətlərə sürükləyir.

Tarixi sənədlər də təsdiq edir ki, 1828-1830-cu illər arasında İrandan və Türkiyədən 200 min nəfərdən çox erməni köçürülərək Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarında yerləşdirilmişdir.

Qafqazda azərbaycanlıların soyqırımının növbəti dalğası 1905-ci ildə baş verir və bütün Cənubi Qafqazı bürüyür. Vaxtilə İrandan, Türkiyədən köçürülüb gətirilmiş ermənilər dinc əhalini qətlə yetirir, evlərə, kəndlərə od vurub yandırır, qocalara, qadınlara, uşaqlara amansızcasına divan tuturlar.

Az sonra – 1914-cü ildə Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə bağlı yaranmış vəziyyətdən sui-istifadə edən ermənilərin Türkiyədə silahlı qiyam qaldırmaları, türkləri bu müharibədə uduzdurmaq üçün onlara arxadan zərbə vurmaları, bu işdə maraqlı olan Rusiyanın erməniləri silah-sursatla təmin etməsi bölgədə vəziyyəti daha da gərginləşdirir. Bununla belə, rusların və ermənilərin planları baş tutmur və 1917-ci il dekabrın 5-də imzalanan Ərzincan bağlaşmasına görə, rus qoşunları Qarsı və Ərzurumu tərk etməli olurlar. Dekabrın 19-da Qafqazdakı rus

ordusunun buraxılması barədə sərəncam imzalanır. Dekabrın 26-da isə ordunun tərkibində türklərə qarşı döyüşən erməni könüllü dəstələrinin buraxılması haqqında baş komandanın əmri elan olunur. Bu gözlənilməz məğlubiyyətdən hiddətlənən daşnak millətçiləri “dənizdən-dənizə Ermənistan” xülyası ilə müstəqil fəaliyyətə keçir. Türkiyədən geri çəkildikdə qarşılarına çıxan bütün türk-azərbaycanlı kəndlərini məhv etməyə başlayırlar və 1918-ci ilin yazında Azərbaycanın əksər ərazilərində görünməmiş vəhşiliklər törədirlər.

Bölgədə sovet hakimiyyətinin qurulması ilə bağlı nisbi əmin-amanlıq yaradılsa da, qarşılıqlı nifrət və etimadsızlıq gizli şəkildə qalmaqda idi. 1948-1953-cü illərin deportasiyası nəticəsində iki yüz minə qədər soydaşımız tarixi torpaqlarından məcburi şəkildə köçürüldü.

Nəhayət, bu faciələrin kulminasiya nöqtəsi – 1988-ci il soyqırımı. Həmin il tariximizə təkcə ermənilərin Qarabağı tələb etməsi ilə düşmədi. 1988-ci ildə Azərbaycan türkləri tarixi torpaqlarının böyük bir parçasını – Qərbi Azərbaycan adlandırılan 29,8 min kvadrat-kilometrlik ərazini itirdi.

Hələ 20 Yanvar, Xocalı faciələri baş verməmişdi. Hələ Dağlıq Qarabağ və Aran Qarabağın xeyli hissəsi Ermənistan hərbi qüvvələri tərəfindən işğal olunmamışdı. Hələ bir milyon nəfərə yaxın qaçqınımız, məcburi köçkünümüz yox idi. Hələ torpaqlarımızın iyirmi faizi işğal altında deyildi... Amma Qərbi Azərbaycanda – Ermənistan

Respublikası ərazisində, öz tarixi dədə-baba torpaqlarında azərbaycanlıların soyqırımını artıq baş vermişdi.

Haqqında danışdığımız kitab bütün bu hadisələrin dəqiq mənzərəsini yaradır, bu vəhşiliklər haqqında təsəvvürlərimizi dolğunlaşdırır, qənaətlərimizi dəqiqləşdirir. Həm də, sadəcə olaraq, müəllifin mülahizələri ilə deyil, hüquqi sənədlərin, fotoşəkillərin, şahid ifadələrinin, faktların dili ilə. Həmin tarixi faciədən düz 20 il keçir. Lakin cəsarətlə demək olar ki, bu soyqırımının görünməyən tərəfləri görünən tərəflərindən daha çoxdur. Biz bu soyqırımını nəinki lazımi səviyyədə dünya ictimaiyyətinə çatdırmamışıq, heç özümüz də onun bir çox məqamlarından kifayət qədər məlumatlı deyilik. “Qərbi azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımını” kitabı bu boşluğun doldurulmasında çox səmərəli rol oynamağa qadir bir mənbədir.

1988-1989-cu illər soyqırımını zamanı mövcud məlumatlara görə, Qərbi Azərbaycanda 226 nəfər soydaşımız ermənilər tərəfindən öldürülmüş, 400 nəfərdən çox adam bədən xəsarəti almışdır. Lakin bu da həmin tarixlərdə Ermənistanda öldürülmüş və yaralanmış soydaşlarımızın tam siyahısı deyil. Kitab hazırlanarkən aparılan araşdırmalar sübut edir ki, belələrinin sayı ən azı iki dəfə çoxdur.

Kitabda aparılan təxmini hesablamalara görə, qaçqınlara dəyən ümumi maddi ziyan 20 milyard ABŞ dolları təşkil edir ki, bu gün bunlar rəsmi sənədlər əsasında hesablanıb ortaya qoyulmasa, sabah ermənilərin

Azərbaycandan maddi təzminat tələbləri qarşısında əliyalın qala bilərik.

Ermənilərin siyasi riyakarlığına az-çox bələd olanlar yaxşı bilir ki, məsələn, ermənilər on-on beş ildən sonra Ermənistanda azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımını bütövlükdə inkar edə də bilərlər. Hətta ola bilər ki, on-on beş il sonra 1988-ci ilə qədər Ermənistanda azərbaycanlıların ümumiyyətlə yaşadığını dünya ictimaiyyətinə sübut etmək məcburiyyətində qalaq.

Bütün bunları nəzərə alaraq, SSRİ Prokurorluğu, Ermənistan SSR Prokurorluğu və Ermənistan SSR-in rayon prokurorluqları, ali məhkəmələr, istintaq qrupları, o zamanlı rayon icraiyyə komitələri və digər səlahiyyətli dövlət qurumları tərəfindən təsdiq edilmiş möhürlü-imzalı sənədləri dünya ictimaiyyətinə vaxtında çatdırmalıyıq. Kitab belə sənədlərlə zəngindir.

Azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən törədilmiş 1988-ci il soyqırımını hadisələrinin tarixinin yaddaşına həkk edilməsində dəyərli rol oynayacaq bu kitabın məsləhətçiləri Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin müavini, Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzə Dövlət Komitəsinin sədri Əli Həsənov və Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətinin sədri Abbas Səfərov, redaktorları isə akademik Budaq Budaqov, filologiya elmləri doktorları Həsən Mirəzyev və Hüseyin İsmayılovdur.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş cinayətlərlə bağlı həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasının

vacibliyini vurğulayan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev qeyd etmişdir: “Azərbaycan hökuməti və vətəndaşları qarşısında bu gün bir-biri ilə sıx bağlı olan iki mühüm vəzifə durur: ərazilərimizin işğaldan azad olunmasına, məcburi köçkünlərin öz doğma yerlərinə qaytarılmasına nail olmaq və azərbaycanlıların soyqırımı haqqında həqiqətləri dünya ictimainə çatdırmaq, hiyləgər erməni təbliğatının saxta tezislərini ifşa etmək. Bu vəzifələrin həlli üçün biz işğalçı Ermənistanə qarşı siyasi, hüquqi, iqtisadi, ideoloji təzyiq vasitələrindən istifadə etməli, bütün daxili və xarici imkanlardan bəhrələnməliyik.”

Əziz Ələkbərlinin “Qərbi azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı. Sənədlərin dili ilə” kitabı bu mühüm vətənpərvərlik missiyasının yerinə yetirilməsində ciddi bir addımdır.

“Xalq qəzeti”, 2.04.2008

BAŞLIQLAR

<i>QAFQAZ ALBANIYASI – TÜRK YURDU</i>	3
<i>TARİXİN YADDAŞI</i>	85
Maddi mədəniyyət abidələri etnik tariximizdən soraq verir	86
Müstəqilliyimiz ən böyük nailiyyətimizdir	100
Bəli, soyqırımı olub!	110
İçərişəhər həm də arxeoloji abidədir	120
Naxçıvan əzəli və əbədi türk yurdudur	130
Tarixi sənədlər erməni cinayətlərini ifşa edir	139